First Edition 1959
Revised Edition 1970
Reprinted 1971
Reprinted 1972
Reprinted 1974

PREFACE

This is the Second Book of the series that has been undertaken to be written under the title of "New Sanskrit Readers,' and it is intended for second year in Sanskrit or Standard V in Secondary Schools Personal experience has been the guide in putting together the subject-matter in this book, which will be found to be sufficient in quantity and suitable in quality for the class for which it is intended The pupils who have been trained on the lines of the First Book are expected to read this book with ease and interest. The stories, the biographical sketches, the dialogues, the poems and the letters have been so chosen as to supply a variety of material for reading The language in these lessons is increasingly classical; so that after finishing this book the pupils may find themselves in a position to read extracts from real Sanskrit Classics and to understand them with a little help from the teacher.

The exercises at the end of the lessons suggest the method to be followed. Trained teachers should use the conversational method, while the untrained ones may translate the lessons and add a little conversation to them; but in either case reading and reciting aloud should be taught with special attention to pronunciation and intonation. The pupils should be drilled in the use of new words and phrases appearing in the lessons, and the teacher should not only solve the exercises but add some more of his own The pupil s vocabulary also has to be increased and this can be done successfully with the help of 'homonyms,' 'synony ' opposites,' 'words-of-the-same-family,' 'derivatives,

Professor A B Gajendragadker and Pandit Rangacharya Raddi have given me much valuable help in preparing this book, and I owe a great deal to the friendly guidance throughout of Principal H R. Hamley. I cordially thank these gentlemen and also the authors of the various books which I had often to consult. My thanks are due particularly to Pandit Hemchandra Roy, M A., of Pabna (Bengal) from whose Pandava-Vijaya lesson 38 has been extracted.

October, 1928
Bombay

V. P. BOKIL

सीतापतिस्तव ——— अस्मि । गाण्डीवेन नरस्तु रथिवरा ——— ।
(भू) ——— १ अर्जुना ——— ते पुना ——— अन्नर्थो ।
किन्तु पाण्डवैस्तस्ते ——— ऽलर्दैव ।

२ गदाया ——— दुर्योधनस्योर ——— इति कृष्णो भीम प्रादिशत् ।

३ शिवचापस्य ——— र्तुं रावणोऽक्षम परं रामेण तद्भल्या ——— ।

द्वितीयः पाठः ।

कीलोत्पाटी वानरः ।

अथैकस्मिन् जनपदे कश्चिद्धनिको गृहं निर्मातुं प्रारभत । तस्मिन् कर्मणि तेन नियुक्ता बहवः कर्मकराः । दारुखण्डने तक्षका भूमिखनने भृतकाः शिलातक्षण आश्मिका भित्तिरचने लेपका इत्यादयः पुरुषा निरता आसन् स्वे स्वे कर्मणि । प्रतिदिनं प्रातः स्वकार्यं ते प्रारभन्त मध्याह्नपर्यन्तं चाविरतं परिश्रममकुर्वत । मध्याह्ने कंचित्कालं विश्रान्तिमनुभूय भोजनं चासेवन्त । पुनरेव द्विवादनसमये स्वं स्वं व्यापारमारभ्य सूर्यास्तपर्यन्तं तमन्वतिष्ठन् । अथैकस्मिन्नुत्सवदिने स्वाद्वन्नं भोक्तुं ते मध्याह्ने गृहमगच्छन् सर्वे कर्मकराः । तदा समीपस्थाद् वृक्षात् तत्रायातं किमपि वानरयूथम् । ततश्च विविधान्युपकरणानि वीक्ष्य ते मर्कटाः सकुतूहलं तान्यस्पृशन् । पर्यैक्षत कश्चन वानरः कुठारं, अन्यः क्रकचं, तृतीयस्तक्षणीं, अपरश्च वेधनीं

प्रश्नाः—कीदृग् स्वभावो मर्कटानाम् ? अपि सर्वदैवानुकरणमनुचितम् ? कीदृशमनुकरणं युक्तम् ? मर्कटस्य सर्वाणि नामानि कथय।

स्वभाववर्णनम्—१ यूथपतेः स्वभावं वर्णय। २ वाल्कपेः स्वभावं वर्णय।

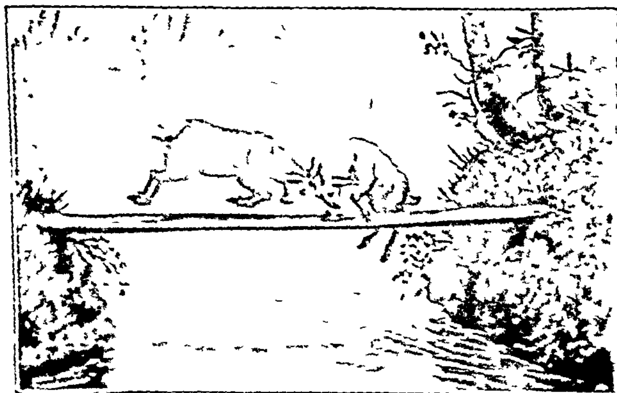
आलेखनम्—हर्म्यस्य रूपरेखामालिख्य तस्य भागानां नामानि च कथय।

साधितानि क्रियाविशेषणानि—'स्वभावतः' इत्येतादृशानि क्रियाविशेषणानि कथय। तानि पुनर्वाक्येषु प्रयोजय।

तृतीयः पाठः।

दर्पनाशो नयात्सुखम्।

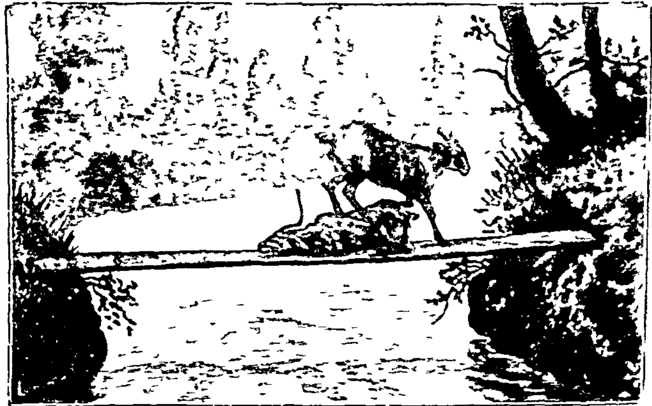
आसीत् कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे विस्तीर्णा तृणभूमिः। तत्राचरन् प्रत्यहं बहवोऽजा मेषाश्च। तत्पर्यन्ते स्वादुजलावहत् काचिन्नदी।



तस्याः एकस्मात्तटादन्यत्तटं गन्तुं तत्र आसीद् दारुफलकेन सेतुः।

तस्याधस्तात् गभीरो जलाशयोऽवर्तत । जनैः सावधानतयैव स सेतुराक्रमितव्यो यतो हस्तमात्र एव स विस्तृत आसीत्। समकाले न द्वौ पशू मनुजौ वा तस्योपरि चलितुं शक्तौ।

अथैकदा कौचिदजौ परस्परविरुद्धां दिशमुद्दिश्य प्रस्थितौ। संमुखमतिष्ठतां च सेतोर्मध्यभागे । कः प्रथमं गमनायाल-मिति परस्परस्य बलं ज्ञातुमिव तौ मुहूर्तं स्तब्धावास्ताम् । ततस्तयोरेकतरोऽन्यं शृङ्गाभ्यां प्रहर्तुमारभत । तदा स द्वितीयोऽपि तं तथैव शीर्षाघातैः पृष्ठतः प्रक्षेप्तुमुद्यतोऽभवत् । एवं समुद्भूतः



तयोः कलहः । दृढं प्राहरतां तौ परस्परं शृङ्गाभ्याम् । ततः सहसैव फलकाद् भ्रष्टौ तयोरेकतरस्य पश्चिमपादौ । तमधः पतन्तं प्रहरन्नसौ द्वितीयोऽपि सेतोश्च्युतः । एवं द्वावपि तौ छागौ पतितौ निमग्नौ च तस्मिन् गभीरे जले ।

अन्येद्युः किमप्यन्यदजद्वयं तेनैव मार्गेण परस्परविरुद्धां दिश-मुद्दिश्य प्रस्थितम् । तावन्योन्यममिलतां सेतुमध्ये । तत्र

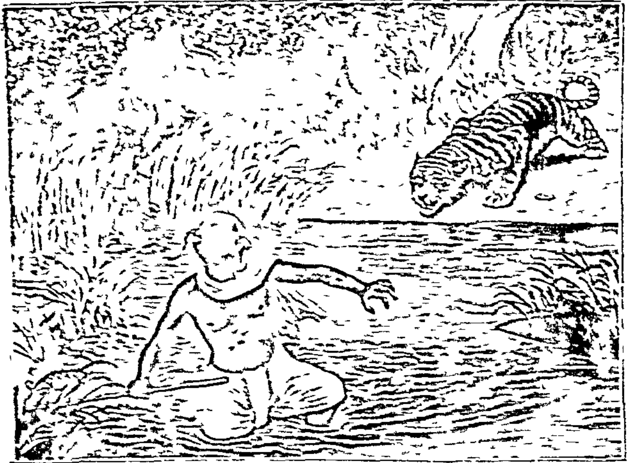
[illegible]

चतुर्थः पाठः ।

[illegible]

[illegible]

दानधर्मादिकं चरतु भवानिति । तस्योपदेशादिदानीमहं साध्वाचारः सञ्जातोऽस्मि । गलितं मे नखदन्तं धावनेऽप्यसमर्थोऽहम् । कथमधुनाप्यहं न विश्वासभूमिः । मम चेदृशो लोभविरहो येन हस्तगतमपि सुवर्णकङ्कणं यस्मै कस्मैचिद्दातुमिच्छामि । तथापि व्याघ्रो मानुषं खादतीति दुर्निवारो लोकापवादः । मया



धर्मशास्त्राण्यधीतानि । त्वं चातीव दुर्गतस्तेन तुभ्यमिदं दातुं सयत्नोऽहम् । तदत्र तडागे स्नात्वा गृहाणेदं काञ्चनवलयमिति ।

शार्दूलस्येदं वचनं श्रुत्वा स द्रव्यलुब्धोऽचिन्तयत् । अहो सुवृत्तोऽयं वन्यः पशुः । सत्यमेव पश्चात्तापाद्‌गतमस्य दुष्कृतम् । तेनासौ धार्मिकः संभूतः । गलितं चास्य नखदन्तम् । तस्मादिच्छन्नपि मां व्यापादयितुं न शक्नोत्येष इति । ततो

व्याघ्रस्य वचसि प्रतीतो यावदसौ कृपणो लोभात् पल्वलं स्नातुं प्राविशत् तावन्निमग्नोऽभवन्महापङ्के । तं पङ्के पतितं वीक्ष्य व्याघ्रोऽवदत् । अहह, महापङ्के पतितोऽसि । अतस्त्वामहमुद्धरामि । इत्युक्त्वा शनैः शनैरुपगम्य स तं व्यापादयत् ।

कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।
पान्थो व्याघ्रेण संप्राप्तः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—वृद्धत्वस्य कानि लक्षणानि भवन्ति? कथं कृपणः कङ्कणं ग्रहीतुमात्मानमन्वनयत्? कथं विश्वास उत्पादितो व्याघ्रेण? किं तात्पर्यमस्याः कथायाः?

शब्दप्रयोगाः—१. धावने क्षमः—अक्षमो वा ।
धावनाय अलम्—नालं वा ।
२. अर्जने प्रवृत्तिः । अर्जनाय परिश्रमः ।
३. पश्चात्तापात् दग्धम् । पश्चात्तापेन दग्धम् ।
(वाक्येषु प्रयोजयैतान् शब्दान् ।)

साधितानि विशेषणानि—धर्मः—धार्मिकः पुरुषः । तद्वत्—
घातः ——— । पन्थाः ——— ।
नृत्यम् ——— । महात्मा ——— ।

वाक्यरचना—

१. वंशहीनोऽहं जातः ('वंश' इति पदं कर्तृत्वेन वाच्यम् ।)
२. कथमहं न विश्वासभूमिः । ('अहं'-स्थाने 'मयि'-पदं प्रयोजय ।)
३. व्याघ्रो मानुषं खादतीति दुर्निवारो लोकापवादः ।
(अ) (अधोरेखित-शब्द-स्थाने किमपि विशेषणं प्रयोजय ।)
(ब) ('दुर्निवारः'-इत्यस्य स्थाने नञ्-युक्तः प्रयोगः क्रियताम् ।)
४. दानमाचरामि । दानात्परो न धर्मः । (एते वाक्ये संयोजय ।)

५. यावल्लुब्धकः पल्वलं प्रविशति तावत्स महापङ्के निमज्जति ।
('यावत्–तावत्' दूरीकृत्य अर्थं विशदीकुरु ।)

६. स्वभावो गुणानतीत्य सर्वेषां मूर्ध्नि वर्तते ('यद्यपि–तथापि–' पदे प्रयोजय ।)

पञ्चमः पाठः ।

लुब्धक–कपोतानाम् ।

आसीत्कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे महान् शाल्मलीतरुः । तत्र कदाचित् प्रभाते कोऽपि लुब्धको भूमौ तण्डुलकणान् विकीर्य व्यतनोत् तदुपरि जालम् । एवं प्रस्तावविधिं समाप्य स तत्रैव प्रच्छन्नोऽभवत् विटपेषु । अत्रान्तरे चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः परिवारैः परिवृतस्तत्रैवाकाशमार्गेण परिभ्रमन्नागतः । तदा भूमौ तण्डुलकणान् वीक्ष्य कोऽपि तरुणकपोतोऽवदत् । महाराज, रुचिरानेतान् तण्डुलकणान् सम्भक्षितुमवतराम इति । तदाकर्ण्य कश्चिद् वृद्धकपोत आह । कुतोऽत्र वन्यकणानां सम्भवः ? न किमपि क्षेत्रं दृश्यते समीपे । तस्मात्केनापि व्याधेनैव विकीर्णा इमे धान्यकणा इति मे मतिः । तेन च भवितव्यमेव मान्यं कुत्रापि प्रच्छन्नेन । एषैव लुब्धकानां रीतिः । तदत्र नावतरणीयम् । अन्यत्र मृगयामहे भक्ष्यम् इति । ततोऽविचारिभिस्तरुणकपोतैः कृतः कोलाहलः । वयं क्षुधार्ता अत्रैव किञ्चिद्भक्षयाम इति । एवं तेषां निर्बन्धं दृष्ट्वा तैः सहैव तदनिच्छया भूमिमवातरत् सानुगश्चित्रग्रीवः ।

तत्र विकीर्णान् तण्डुलकणान् यावत्ते कपोताश्चिन्वन्ति तावज्जाले संलग्नास्तेषां नखाः। तस्मादात्मानं मोचयितुमसमर्थास्ते तत्रावध्यन्त। तत्सङ्कटमुद्वीक्ष्य स खगपतिः सर्वाननुचरानभाषत। अयि वयस्याः, बद्धाः स्मो वयमस्मिञ्जाले। अचिरादेव लुब्धकोऽत्रागमिष्यति ग्रहीष्यति चास्मान्। तस्यागमनात् प्रागेवो-



ड्डयध्वमितस्मात् स्थानात्। अत एतज्जालं चञ्चुभिर्गृहीत्वा समकालमुत्पतत सवेगमिति। ततस्ते कपोता जालमादाय वेगेन समुत्पत्य प्राक्रमन्त नभोमार्गेण। तद् दृष्ट्वा समुद्विग्नः लुब्धक ऊर्ध्वदृष्टिः कंचित्कालं तानन्वधावत्। किन्तु सुदूरं

गतान् कपोतान् कण्टकितं च भूप्रदेशं वीक्ष्य स खिन्नवदनो गृहं न्यवर्तत । अथ निर्भयश्चित्रग्रीवः स्वानुचरानब्रवीत् । समीपे वसति हिरण्यको नाम मूषको मे मित्रम् । व्रजामस्तस्य सकाशम् । स च छेत्स्यत्यलाकं पाशानेतानिति । ततो नभस्तोऽवातरत् सोऽनुगैः कपोतैः सह सत्वरं तस्य मूषकस्य बिलद्वारम् । चित्रग्रीवस्य शब्दं समाकर्ण्य बिलान्निरगच्छद् हिरण्यकः । तानापन्नांस्तान् पाशवतान् दृष्ट्वा प्रथमं तेषां पाशानच्छिनत् । अनन्तरं च तानवदत् । असमीक्ष्यकारिणमेव व्यसनान्यापतन्त्यनिशम् । तस्मात् समीक्ष्यकारिभिः सदा युष्माभिर्भाव्यम् । अस्मात्सङ्कटात्सङ्कटात्त्यैव रक्षिता यूयम् इति । चित्रग्रीवोऽब्रवीत् । उपकृताः स्मो वयं भवता । अवर्णनीयं खलु भवतो दशनानां कौशलमिति । एवं छिन्नपाशास्ते पारावता मूषकमामन्त्र्य क्षेमेण याताः स्वस्थानम् ।

लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।
तृषार्तो दुःखमाप्नोति जन्तुर्जगति मोहितः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—कीदृशी दुर्गतिश्चित्रग्रीवस्य ? कथं हिरण्यकेन सङ्कटान्मोक्षितः ? तस्य सहचारिणस्तु क उपायश्चिन्तितः स्वरक्षणे ? कथं छिन्नं जालं मूषकेण ?

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ १ ॥

शब्द-प्रयोगाः—१ लुब्धकेन सन्निधौ भाव्यम् ।—'लुब्धकः सन्निधौ वर्तते' इति वाक्ये । (तथा चैतेषां धातूनां नामानि कृदन्तानि वाक्येषु प्रयोजय ।)

२ न्यग्रोधः, मधुरः, सहसा—(एतान् शब्दान् वाक्येषु प्रयोजय ।)

षष्ठः पाठः ।

उद्यमशीलः कृषीवलः ।

अथैकस्मिन्नुटजे निवसति स्म कश्चित्कृषीवलः । सततोद्यमशीलः स न कदाप्यलसोऽतिष्ठत् । गच्छता कालेन वृद्धत्वमापन्नः स उटजसमीपमेव किमपि किमपि कुर्वन् कालमनयत् । एकस्मिन् दिने निकटवर्तिना मार्गेणागतस्तत्प्रदेशस्य नृपतिः । तमन्वसरतां द्वौ राजपुरुषौ । अश्वारूढास्ते त्रयः सकौतुकमपश्यन् प्रजानां परिश्रमस्य फलानि । तदुटजं दृष्ट्वा स भूपतिरवदत्–अहो स्वच्छं सुरचितं चैतदुटजम् ।

प्र. राजपुरुषः—एवमेतन्महाराज । अपि च सफला दृश्यन्ते वृक्षाः समीपस्थाः ।

द्वि. राजपुरुषः—देव, पीनाश्चैते पशवोऽत्र चरन्ति ।

ततः पुरतः स नृपस्तं वृद्धं कृषीवलमपश्यत् । स च तं नराधिपं विनयेन नत्वाञ्जलिं च बद्ध्वातिष्ठत् ।

नृपतिः—स्वस्ति ते भोः कृषीवल । तवाश्रमं दृष्ट्वातीव सन्तुष्टः खल्वहम् । किं करोषि तत्राधुना ।

कृषीवलः—अत्र तावन्नूतनमाम्रमारोपयामि महाराज ।

नृपतिः—रे स्थविर, कियत्ते वयः ।

कृषीवलः—प्रसीदतु देवः । अशीतिर्वर्षाणि व्यतीतानि मम ।

नृपतिः—हन्त भोः, अशीतिवर्षीयस्त्वम् । साधु रे जरठ

साधु । ननु धन्योऽहं यन्मम प्रजा दीर्घायुरुपभुङ्क्ते । अपरं च पृच्छामि । रे वयस्य. अस्य नूतनस्याम्रस्य फलान्यास्वादयितुं जीविष्यसि किम् ।



कृषीवलः—न तज्जाने महाराज । ईश्वराधीनमेव तद् ।

नृपतिः—किमर्थं तर्हि तवैव परिश्रमो यस्य फलमुपभोक्तुं तवायुः स्यान्न वेति सन्देहः ।

कृषीवलः—देव. कर्तव्यमिति करोम्येतस्याम्रस्यारोपणं न

केवलमात्मन उपभोगार्थम् । अहमास्वादये पूर्वजैरारोपितानां तरूणां फलानि । तथैव मयारोपितस्य तरोः फलान्यास्वादयन्तां मे पुत्राः पौत्राः प्रपौत्रा अन्ये च बान्धवाः । एषैव जगतः परिपाटिः ।

नृपतिः—रे वयस्य, समीचीना खलु ते मनोवृत्तिः । सुष्टु शोभसे कर्तव्यज्ञानेनैतेन । एतत्ते पारितोषिकं प्रयच्छामि । (दश रूप्यकान् प्रयच्छति)

कृषीवलः—(तद् गृहीत्वा) अहो कृपालुर्गुणज्ञश्च भवान् । महाराज, अनुगृहीतोऽस्मि । अद्यारोपणकाल एवैष वृक्षो दश रौप्यमयाण्याम्राण्यजनयत् । नूनं सफलो मे प्रयत्नः ।

प्रश्नाः—किमकरोत्स कृषीवल प्रभाते ? कीदृशानि साधनान्यारोग्यस्य ? तत्क्षेत्रं दृष्ट्वा कीदृशी मनोवृत्तिस्तस्य राज्ञ ? किमर्थं स जरठ आरोपयन्नवीनमात्रम् ? कीदृशानि तस्याद्यफलानि ?

शब्द-प्रयोगाः—१ वृक्षाणा सेचने व्यापृत स कृषीवल ।
——— व्यापृताः शिष्याः ——— ।
राज्यशासने व्यग्र —सोद्योग —अनलस ——— ।
——— निरता बालकाः ।

२ सुष्टु शोभते कृषीवल कर्तव्यज्ञानेन ।
सुष्टु शोभन्ते नृपतय ——— ।
सुष्टु शोभते रजनी ——— ।

३ पथिकाना साहाय्यमकरोत् कृषीवल ।
गोपालो धेनवे ——— यच्छति ।
देय ——— वित्तं वान्नं वा वस्त्रं वा ।
गुरवे ——— दातुकामाश्छात्रा ।

उपसर्गक्रियाः—'आप्'-धातोरर्थ उपसर्गैः कथं भिन्नो भवति तद्दर्शयोदाहरणैः ।

सप्तमः पाठः ।

स्वच्छन्दिनो मेषपोतस्य ।



स्वयूथात् क्वचिदपि नापगन्तव्यमिति बहुशो मात्रोपदिष्टोऽपि कश्चिन्मेषपोतः स्वातन्त्र्याय स्पृहयति स्म । अथैकदा घर्मकाल आतपेन क्लान्तः पिपासार्दितो भूत्वा कांचिदुपसरितं गतः स एकाकी जलं पातुम् । तत्रोन्नते प्रदेशे उदकं पिबन्नास्ते कोऽपि वृकः । तं दृष्ट्वा स मेषशिशुर्निम्नप्रदेशं गत्वा जलं पातुमारभत । वृकस्तु दूरात्तं वीक्ष्य सुलभो भविष्यत्ययं कवल इति मनसि कृत्वा केनापि निमित्तेन प्राक्रमत कलहं समुत्पादयितुम् । तमभिगत्य स हिंस्रोऽब्रवीत् । आः पाप, किमर्थमाविलयसि रे मम जलम् । कथं मयाधुना कर्तव्या तृषाशान्तिः । कः खलु पातुं शक्नोति पङ्किलमेतादृशं तोयम् । किमिति मामनुचितमेतदाचरितं त्वया । तूर्णं निवेदय मे सर्वम् । नो चेद्वध्यो भवसि ममासिन्नेव क्षण इति ।

एतच्छ्रुत्वा भीतभीतः स मेषशिशुः सविनयं समवदत् । भो वृकवर असंभावि खल्वेतत् । भवान् उन्नते प्रदेशे स्थितः । अहं तु निम्ने प्रदेशे । उन्नतप्रदेशान्निम्नं प्रदेशं प्रति वहति जलम् । तस्मात् भवतो यज्जलं वहति तदहं पिबामि । एवं स्थिते मया कलुषितं जलं प्रतीपं त्वां प्रति कथं प्रवहेदिति । एतच्छ्रुत्वा वृक आह । अस्तु नाम तत् । पूर्वं [illegible] । [illegible] वचनानीति किमर्थं [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] स [illegible] । [illegible] । हा कष्टम् । [illegible]

शब्दप्रयोगाः—१ जन्तवः स्वातन्त्र्याय स्पृहयन्ति ।
कृषकाः अज्ञाना नामाय स्पृहयन्ति ।
सज्जनाः सर्वेषां मानवानां हिताय स्पृहयन्ति ।

(स एवार्थे)—२ जन्तुभ्यः स्वातन्त्र्यं रोचते ।
कृषकेभ्योऽज्ञाना नाम रोचते ।
सज्जनेभ्यः सर्वेषां मानवानां हितं रोचते ।

३ विंशतितमाद् वर्षात् प्राक् कौमारं भवति ।
पर्जन्यकालात् प्राक् दुर्वला धेनवोऽपि वर्धन्ति ।
विवाहात् प्राक् महत्तपः पार्वत्या तप्तम् ।

अष्टमः पाठः ।

गृध्र–मार्जारयोः ।

आसीद्भागीरथीतीरे कस्मिंश्चिन्महान् पर्कटीवृक्षः। तस्य कोटरे प्रत्यवसद् वृद्धत्वाद् गलितनखो विनष्टदृष्टिर्जरद्गवो नाम गृध्रः। अन्ये च बहवः पक्षिणस्तस्मिन् वृक्षे स्वस्वनीडेष्ववसन्। ते दयया तस्य जरद्गवस्य जीवनाय स्वाहारात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य तस्मायददुः। तेनासौ निर्वर्तयन् जीवितमनयत्। अरक्षच्च तेषां शावकान् दिवा बहिर्गतेषु पक्षिषु। अथ कदाचिद्दीर्घकर्णो नाम मार्जारस्तत्रागमत् खगशावकान् खादितुम् तमायान्तं [illegible] [illegible] [illegible] स तदा [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]-

शब्दप्रयोगाः—१ जन्तवः स्वातन्त्र्याय स्पृहयन्ति ।
वृका अजाना मांसाय स्पृहयन्ति ।
सज्जनाः सर्वेषां मानवानां हिताय स्पृहयन्ति ।

(स एवार्थे)—२ जन्तुभ्यः स्वातन्त्र्यं रोचते ।
वृकेभ्योऽजानां मांसं रोचते ।
सज्जनेभ्यः सर्वेषां मानवानां हितं रोचते ।

३. विंशतितमाद् वर्षात् प्राक् कौमारं भवति ।
पर्जन्यकालात्प्राक् कृषीवलाः क्षेत्राणि कर्षन्ति ।
विवाहात् प्राक् महत्तपः पार्वत्या तप्तम् ।

अष्टमः पाठः ।

गृध्र–मार्जारयोः ।

आसीद्भागीरथ्यास्तीरे कस्मिंश्चिन्महान् पर्कटीवृक्षः । तस्य कोटरे प्रत्यवसद् वृद्धत्वाद् गलितनखो विनष्टदृष्टिर्जरद्गवो नाम गृध्रः । अन्ये च बहवः पक्षिणस्तस्मिन् वृक्षे स्वस्वनीडेष्ववसन् । ते कृपया तस्य जरद्गवस्य जीवनाय स्वाहारात् किञ्चित् किञ्चि-दुद्धृत्य तस्मायददुः । तेनासौ निरवर्तयत जीवितमात्रम् । अरक्षत् तेषां शावकान् दिवा बहिर्गतेषु पक्षिषु । अथ कदाचि-द्दीर्घकर्णो नाम मार्जारस्तत्रागतः [illegible] भक्षयितुम् । तमायान्तं [illegible] कोलाहलं [illegible] । स तदा जरद्गवस्य [illegible] तेनोक्तम् । '[illegible]-

न पूर्णम् । सोऽहं दशमासेभ्यः प्राक् त्वामशपमिति नैव शक्य-



मिति । अत्रापि निरुत्तरोऽभवद् वृकः । अनेन प्रतिवचनेन निर्जितोऽसौ भृशमक्रुध्यत् । नेत्रे विस्फारयन् दन्तान्दन्तैर्विघट्टयन् पादाघातैर्भूमिं च कम्पयन्नेव स तारस्वरेणागदत् । भो दास्याः पुत्र, यदि त्वं नाशपस्तर्हि तव पिता मामशपदिति मे निश्चयः । न कोऽपि विशेषोऽत्र रे शठ । पितुर्दोषस्य दण्डं त्वमनुभवितुमर्हसीति । ततश्च तेन हिंस्रेण व्यापादितोऽसौ वराकः ।

:—मात्रा किमुपदिष्टः मेषपोतः ? कुत्रागच्छत् स एकदा ? किमवदद्वृकस्तम् ? कथं वहति जलं सर्वदा ? कीदृशः स्वभावो वृकस्य ?

: शब्दाः—उन्नत — निम्न । ——— — सन्मार्ग ।
कम्पितम्——— । ——— — रक्षणीय ।
सुशील — ——— — दुर्लभम् ।
स्तुतिः — ——— । अन्वीगम— ——— ।
———प्रतिकूलम् । प्रत्यागम— ——— ।

शब्दप्रयोगाः—१. जन्तवः स्वातन्त्र्याय स्पृहयन्ति ।
वृका अजाना मांसाय स्पृहयन्ति ।
सज्जनाः सर्वेषां मानवानां हिताय स्पृहयन्ति ।

(स एवार्थ)—१ जन्तुभ्यः स्वातन्त्र्यं रोचते ।
वृकेभ्योऽजानां मांसं रोचते ।
सज्जनेभ्यः सर्वेषां मानवानां हितं रोचते ।

२. विंशतितमाद् वर्षात् प्राक् कौमारं भवति ।
पर्जन्यकालात्प्राक् कृषीवलाः क्षेत्राणि कर्षन्ति ।
विवाहात् प्राक् महत्तपः पार्वत्या तप्तम् ।

अष्टमः पाठः ।

गृध्र-मार्जारयोः ।

आसीद्भागीरथ्यास्तीरे कश्चिन्महान् पर्कटीवृक्षः । तस्य कोटरे प्रत्यवसद् वृद्धत्वाद् गलितनखो विनष्टदृष्टिर्जरद्गवो नाम गृध्रः । अन्ये च बहवः पक्षिणस्तस्मिन् वृक्षे स्वस्वनीडेष्ववसन् । ते कृपया तस्य जरद्गवस्य जीवनाय स्वाहारात् किंचित् किंचिदुद्धृत्य तस्मायददुः । तेनासौ निर्वर्तयन् जीवितमात्मनः । अरक्षच्च तेषां शावकान् दिवा बहिर्गतेषु पक्षिषु । अथ कदाचिद्दीर्घकर्णो नाम मार्जारस्तत्रागतः शावकानत्तुं समैच्छत् । तमायान्तं निशाम्य भीतैस्तैः कोलाहलः कृतः शावकैः । स तत्र जरद्गवस्य कोटरस्थानमन्वगच्छत् । 'कोऽय-

न विहगहिंस्राः । तेनाहमेवं ब्रवीमि ।' तदाकर्ण्य बिडालो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति ब्रूते च । 'मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा दुष्करमिदं व्रतमङ्गीकृतम् । 'अहिंसा परमो धर्मः' इति न केवलं मया ज्ञातं किन्त्वाचरितम् ।'

एवं विश्वास्य स्थितः स आखुभुक् तरुकोटरे जरद्गवस्य सन्निधौ । प्रतिदिनं च विहङ्गमपोतानाक्रम्य कोटरमानीय खादति स विश्रब्धम् । दिनेषु गच्छत्सु येषामपत्यानि खादितानि तैः शोकार्तैः पक्षिभिरितस्ततो जिज्ञासा समारब्धा । तत्परिज्ञाय मार्जारः कोटरान्निभृतं निःसृत्य बहिः पलायितः । पक्षिभिरितस्ततो निरूपयद्भिः प्राप्तानि कोटरे शावकास्थीनि । ततोऽनेनैव जरद्गवेनास्माकं शावकाः खादिता इति सर्वैः पतत्रिभिर्निश्चित्य व्यापादितः स गृध्रः ।

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित् ।
हतो मार्जारदोषेण निरागस्को जरद्गवः ॥ ६ ॥

प्रश्नाः—कीदृशः स्वभावो जरद्गवस्य दीर्घकर्णस्य च ? कथं विश्वास उत्पादितो मार्जारेण ? किमकरोत् बिडालोऽनन्तरम् ? [illegible] ।

शब्दाः—'खग'-वाचकान् 'अपत्य'-वाचकान् 'मार्जार'-वाचकांश्च सर्वान् शब्दान् वद । तेषामर्थांश्च निर्दिश ।

स्पष्टीकरणम्—१ [illegible] ।

२ विश्रब्धम्—[illegible] ।

धातु-साधितानि—हन्—घात्य, हन्तव्य, हननीय। (विशेषणानि)

तथैव—दा—____, ____, ____।

पूज्—____, ____, ____।

भक्ष्—____, ____, ____।

नवमः पाठः ।

द्वयोः कलहे तृतीयस्य लाभः ।

अथैकस्मिन् ग्रामेऽवसतां कौचिद् विडालौ । मित्रभावं प्राप्तौ तौ बहुश एकत्राचरताम् । कदाचिद् भक्ष्यं किंचित्प्राप्तुं यतमानौ किमपि गृहमागतौ तौ मार्जारौ । तत्र च निभृतमन्तः प्रविश्य ताभ्यां दृष्टः पृथुलो मोदकः । निर्जनं तत्स्थलं वीक्ष्य सत्वरं तयोरन्यतरो विडालस्तं मोदकं मुखेन धृतवान् । तत उद्याने विविक्ते स्थाने गच्छाव इत्युक्त्वा तौ सत्वरं बहिः पलायितौ । शीतलायां छायायामुपविश्य मोदकं विभक्तुं तौ प्रारभेताम् । [illegible] द्विधाभूतः स मोदकः । उभाभ्यामपि [illegible]भ्यां प्राप्तं मोदकस्य खण्डमेकैकम् ।

प्रथमो विडालः—अपि नाम जातौ समानौ विभागौ ।

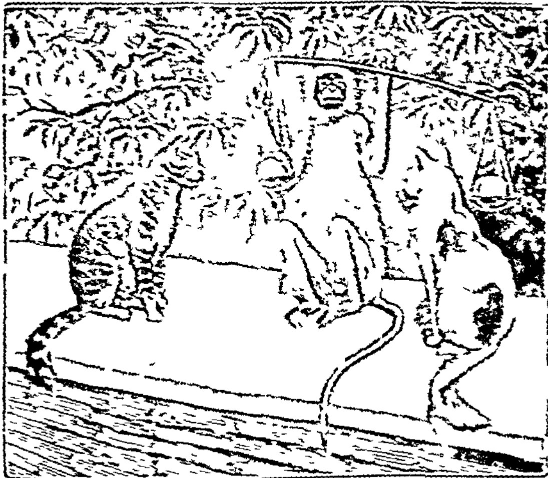
द्वितीयो विडालः—न हि न हि । मदीयो भागोऽल्पतरस्त्वदीयाद्भागात् । तत् किंचिदेहि मह्यम् ।

प्र० वि०—नैतच्छक्यमधुना । त्वयैवाकृष्टः स शकलो मया चैषः । नाहं दास्यामि स्वल्पमपि तुभ्यं मामकीनादंशात् ।

द्वि० वि०—कथं न यच्छसि । त्वत्तोऽपहरामि तं बलात् ।

प्र० वि०—मयैव प्रथमं दृष्टो मोदक आनीतश्चात्र । तदर्थं किंचिदधिकं प्राप्तुमर्हामि ।

द्वि० वि०—मया च रक्षितो द्वारदेशः । तेनैवात्रागतस्त्वं विश्रब्धम् । ततः समभागमेवाहं ग्रहीष्यामि ।



इति ब्रुवतोस्तयोः कलहः संजातः । तावन्योन्यं महतावेगेनाभ्यद्रवतां नखैर्दन्तैश्च केशानलुञ्चतां परस्परस्य । दारुणं द्वन्द्वयुद्धं समभवत्तयोर्घोरश्च घुर्घुरध्वनिः । तमाकर्ण्य वृक्षस्थः कोऽपि वानरोऽवतीर्यावदत् । किमर्थं भो युध्यते युवाभ्याम् । मा मैवं कुरुतं कलहम् । अहं निर्णयामि युवयोर्विवादम् ।

सिंहस्य मित्रत्वं त्वया प्राप्तमित्यानीतमन्यस्य समीपम् । क्षणादेव व्यापादयत् तं स वनराजः । शृगालस्तं चतुर्धा विभक्तुं यावत्पुरतोऽगच्छत्तावदुच्चैरवदत् स सिंहः । शृणुत रे सत्त्वाः, मम भागोऽयमिति गृह्णामि प्रथममग्रमहम् । द्वितीयोऽपि ग्रहीतव्यो मयैव । यतो मदीयेनैव विक्रमेण हतोऽयं मृगः । एवं तृतीयं शकलं करुपेणार्पयत यूयं मे प्रकृतयो महाम् । तुरीयश्चासौ खण्डो रक्षणीयो मया । यतो विषमोऽयं कालः । आपदर्थं ननु सद्य एवोपायो विधेयः । श्वो यत्किमपि लप्स्यते तस्य समाना भागा अस्माभिर्ग्रहीतव्याः । गच्छताधुना स्वस्वस्थानमिति । अन्येद्युरपि तथैवाचरितं सिंहेन । अनेन क्रमेण स पञ्चाननः प्रतिदिनं विनायासं प्राप्नोत् पर्याप्तं भोजनम् । ततो वृकेणोक्तम् । सखे शृगाल, केयं नीतिः । दिने दिनेऽस्माभिरानीतं भक्ष्यमसौ केसरी खादति स्वयमेव । एतादृशेन राज्ञा किमस्माकं प्रयोजनम् । कथयामोऽद्य तस्मै सर्वोऽयं तव व्यवहारो गर्ह्य इति । तरक्षुशृगालौ ततोऽवदताम् । तथा । सम्मत आवयोस्तवाभिप्रायः । त्वामनुसरावस्तत्रेति । अन्येद्युस्तेषां तन्मनोगतं ज्ञात्वा स केसरी तानेव व्यापादयत् ।

कुलीनैः सह संपर्कं पण्डितैः सह मित्रताम् ।
ज्ञातिभिश्च समं मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ ३ ॥

प्रश्नाः—किमवदत्सिंहः पशून् ? को गुणो मित्रत्वस्य ? कः समयः कृतः सिंहेन पशुभिः सह ? किमर्थं चतुरोऽपि भागान् केसरी पर्यगृह्णात् ? को नामाभिप्रायोऽस्याः कथायाः ?

शब्द-प्रयोगः—१ द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा........ । पदार्थो द्विधा—त्रिधा—चतुर्धा—पञ्चधा......विभाज्यः ।

२ अन्येद्युः—पर्याप्तम्—प्रयोजनम् । (वाक्येषु प्रयोजय ।)

पश्यतमेतां मे सूक्ष्मां तुलाम् । निपुणश्चाहं न्यायाध्यक्ष इति । ततस्तौ मार्जारौ कलहान्निवृत्तौ स्थापितवन्तौ कपेस्तुलापात्रयोर्मोदकांशौ । एकतरं पात्रमधो गच्छद् दृष्ट्वा स न्यायप्रियो वञ्चकोऽभाषत । सत्यमेवासमानौ शकलावेतौ । एष गुरुरन्यश्च लघुः । भवतु, समानौ विधास्यामि । इत्युक्त्वा गरीयसो भागात् कियानप्यंशस्तेन सत्वरं दशनैश्छिन्नो ग्रसितश्च । पुनरपि तुलामुद्धृत्य स निर्णेता सानन्दमब्रवीत् । अये, अयं द्वितीयो भागोऽधुना भूयान् जातः । नैतद्युक्तमिति । तस्माद्द्वितीयाद् भागात् कियानप्यंशस्तेन द्रुततरं दशनैश्छिन्नो ग्रसितश्च । अनेन क्रमेण द्वयोरपि भागयोर्बह्वंशो भक्षितस्तेन वानरेण । तुलापात्रेऽल्पमेवावशिष्टं वीक्ष्य चिन्ताकुलौ तौ बिडालौ प्रार्थयेतां तं न्यायाध्यक्षम् । दीयतां भोः, तदेवावाभ्याम् । आवां सन्तुष्टौ भवतां निर्णयेनेति । ततः स कपिरवदत् । साधु साधूक्तं युवाभ्याम् । दीयतां तर्हि किंचिद्वेतनमस्मभ्यमेतत्परिश्रमस्य । अवशिष्टौ मोदकस्यैतौ खण्डौ वेतनमस्माकं भवितुमर्हत इति । तत्क्षणमेव स न्यायनिपुणस्तौ मोदकांशावग्रसत तुलां च गृहीत्वा तरुशिखरमुदप्लुवत । तेन विषण्णौ तौ बिडालौ परस्परं निन्दन्तौ यत्र कुत्रापि निर्गतौ ।

प्रश्नाः—किं प्राप्तवन्तौ मार्जारौ ? कुत्रागच्छताम् तौ भक्षणार्थम् ? कस्मात्कारणात्कलहस्तयोर्जातः ? कस्तस्य निर्णयं कर्तुमागच्छत् ? किं दर्शयति तुला ?

नाट्यम्—एषा कथा त्रिभिः कुमारैर्नाटयितव्या ।

शब्द-प्रयोगाः—१. मम मोदकः—मदीयः मोदकः—मामकीनः मोदकः ।
२. तव तुला—त्वदीया तुला—तावकीना तुला ।
३. तस्य पात्रम्—तदीयं पात्रम् ।

(तथैव भवदीय–अस्मदीय–युष्मदीय–इत्यादीनां विशेषणानां प्रयोगाः ।)

धातु-साधितानि—१ वर्तमान-काल-वाचकम्—(विशेषणम्)

आ. प.	वृत्—वर्तमानः पुरुषः । वर्तमाना नारी । वर्तमानं मित्रम् ।
	भाष—भाषमाणः —— । भाषमाणा —— । भाषमाणं —— ।
	शी—शयानः —— । शयाना —— । शयानं —— ।
प. प.	वद्—वदन् —— । वदन्ती —— । वदत् —— ।
	चि—चिन्वन् —— । चिन्वती —— । चिन्वत् —— ।
	ज्ञा—जानन् —— । जानती —— । जानत् —— ।

२. भूतकाल-वाचकम् कर्तरि—(विशेषणम्)

वच्—उक्तवान् पुरुषः । उक्तवती बाला । उक्तवत् मित्रम् ।

कृ—कृतवान् — । कृतवती — । कृतवत् — ।

लभ—लब्धवान् — । लब्धवती — । लब्धवत् — ।

(वाक्येषु प्रयोज्यैतानि रूपाणि ।)

दशमः पाठः ।

शशकेन निपातितः सिंहः ।

अथ कस्मिंश्चिद् विपिनेऽवसत् क्रूरकर्मा नाम कोऽपि सिंहः । दिवा स गुहायामस्वपत् सायं चेतस्ततोऽचरत् । प्रतिदिनं बहून् पशून् स व्यापादयदेकैकस्य च शरीरादल्पाल्पमंशं स्वैरं भक्षयित्वा क्षुधानिवृत्तिमकरोत् । अनेन क्रमेण अचिरादेव तेन शतशः प्राणिनो हतास्तस्मिन् वने । तेन संत्रस्ता वनवासिनो

मृगशून्यं भविष्यतीदं वनम्। किं भक्षयिष्यसि ततस्त्वम्। अतो हे मृगपते, त्वया सह समयं कर्तुमिच्छाम इति। स क्रूरकर्मापृच्छत्। 'कोऽसौ समयः'। दन्ती प्रत्यभाषत। प्रतिदिनमेकैकं पशुं वयं तव समीपं प्रेषयामः। स चात्र सायंकाल आगमिष्यति। तं त्वं सुखेन भक्षय। अन्यान् मा जहि। एवं विनायासं गुहायामेव भोजनं प्राप्स्यसि चिरं च जीविष्यसीति। ततः स केसरी सानन्दमवदत्। साधूक्तं रे जरठ, त्वया। संमत एष समयो मम। तथैवानुतिष्ठत यूयमिति। तत. प्रभृति यथासमयं प्रतिदिनमेकैकः पशुः सिंहमुपगच्छति तं च व्यापाद्य स्वोदरं पूरयति स क्रूरकर्मा।

अथ गच्छता कालेन समायातो धूर्तबुद्धेर्नाम वृद्धशशकस्य वारः। स मार्गेण गच्छन्नचिन्तयत्। यद्यवश्यमेव मे मरणं तर्हि किं सिंहस्यानुनयेन। मन्दं मन्दमेव गच्छामीति। अत्रान्तरे दृष्टः कश्चित्कूपस्तेन मार्गे। मरणात्प्राक् तृषां निवर्तयामि सकृदिति चिन्तयित्वा गतः स कूपतीरम्। तत्र यावत्स जलं पिबति तावत्स्वप्रतिबिम्बं तत्र दृष्ट्वाचिन्तयत्। एषा वाप्येव मां रक्षिष्यतीति। ततः प्रस्थितः स शनैः शनैः सिंहाभिमुखम्। क्रूरकर्मा गच्छन्तं तं दूराद् दृष्ट्वा कोपादवदत्। 'किमर्थं रे मूढ विलम्बेन समागतोऽसि' इति। शशकोऽब्रवीत्। 'देव, नाहमपराधी। आगच्छन् पथि निरुद्धोऽहं बलादन्येन सिंहेन। तस्याग्रे पुनरागमनाय शपथं कृत्वा भवते निवेदयितुमत्रागतोऽस्मि' इति। स मृगेन्द्रः सकोपमाह। 'आः कथमत्रैव जीवति सिंहान्तरम्। सत्वरमेहि दर्शय तं दुरात्मानम्। प्रेषयामि तं यमसदनम्' इति। ततः कूपतीरमनयत् स धूर्तबुद्धिस्तम्। दूरात्तं दर्शयित्वा सोऽवदत्। 'अत्र निलीनः सोऽपरो बलवान् सिंहस्तिष्ठति' इति। ततः स क्रूरकर्मा स्वप्रतिबिम्बं वाप्यामपश्यत्तच्च सिंहान्तरं मत्वा न्यक्षिपत् क्रोधात्तस्योपर्यात्मानम्। जले निमग्नः सन् पञ्चत्वं च गतः।

बुद्धिर्यस्य वलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो वलम् ।
पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ १ ॥

प्रश्नाः—किमर्थं सिंहोऽनेकान् पशून्हन्प्रतिदिनम् ? केनोपायश्चिन्तित ? क समय कृत पशुभि ? कथं सिंहस्य वधोपाय समभवच्छशकस्य मनसि ? केन प्रतारित सिंह ?

शब्द-प्रयोगाः—१ एकश , द्विश , त्रिश.,...सप्तश.,...शतश , 'सिंहेन शतश प्राणिनो हता ।' 'सैनिका द्विशो मार्गेण गच्छन्ति—कदाचिच्चतु शो वा ।'

२ द्विविध, त्रिविध,...सप्तविध,...शतविध । 'तेन समयेन द्विविधं फलं प्राप्तम् । सिंहोऽनायासेन भोजनमलभत वनचराश्च स्वास्थ्यम् ।'
अनया कल्पनया त्रिविधं फलं प्राप्तं शशकेन । स्वप्राणा रक्षिता , स क्रूरकर्मा कूपे पातित , सर्वे चान्ये पशवो भयान्मोचिता ।

साधिताः शब्दाः—केसरः—केसरिन् । (वाक्येषु प्रयोजय ।)
प्राणा —प्राणिन् । वलम्——— । सुखम्——— । शशः——— ।
वनवास —वनवासिन् । कर ——— ।

एकादशः पाठः ।

स्वार्थपरः केसरी ।

अथ कस्मिन्नपि विपिनेऽवसत् कश्चित्सिंहः । विनायासं कथं भोजनं लभेयेति बुद्ध्या स उपायं चिन्तितवान् । तदनुरोधात् स कांश्चित्पशूनाहूयाब्रवीत् । भो मित्राणि, अहं युष्माकमधिपतिः । न पुनः कदापि वयं कालं नयामः परस्परेषां समागमेन । यूयं

सततं भीतिग्रस्ता नायात मत्समीपम् । न युक्तं मित्रं विना जीवनं जगति । उक्तं च

जाड्यं धियो हरति योजयते हिताय
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

अतोऽहमद्यप्रभृति संवृत्तो युष्माकं वयस्यः । एष नः समयो यदस्माभिः सर्वैरैकमत्येन प्रवर्तितव्यं लब्धमात्रं च समं विभाज्यम् ।



अपि संमतमेतद्युष्माकमिति । वृकशृगालतरक्षवः सविनयं सानंदं चावदन् । एवमेतन्महाराज । यद्भवतो मतं तदस्माकं हितम् । अनुगृहीताः स्मो भवतो मित्रत्वेन । ततः स पञ्चाननोऽब्रवीत् । आनयत तर्हि मृगमेकं येनाद्यैव भोजनं भविष्यत्यस्माकमिति । एतच्छ्रुत्वा तैः पशुभिः योऽपि पीनो मृगो विश्वस्तेन वचसा

सिंहस्य मित्रत्वं त्वया प्राप्स्यमित्यानीतस्तस्य समीपम् । क्षणादेव व्यापादयत् तं स वनराजः । शृगालस्तं चतुर्धा विभक्तुं यावत्पुरतोऽगच्छत्तावदुच्चैरवदत् स सिंहः । शृणुत रे सत्त्वाः, मम भागोऽयमिति गृह्णामि प्रथममंशमहम् । द्वितीयोऽपि ग्रहीतव्यो मयैव । यतो मदीयेनैव विक्रमेण हतोऽयं मृगः । एवं तृतीयं शकलं कररूपेणार्पयत यूयं मे प्रकृतयो मह्यम् । तुरीयश्चासौ खण्डो रक्षणीयो मया । यतो विषमोऽयं कालः । आपदर्थे ननु सद्य एवोपायो विधेयः । श्वो यत्किमपि लप्स्यते तस्य समाना भागा अस्माभिर्ग्रहीतव्याः । गच्छताधुना स्वस्वस्थानमिति । अन्येद्युरपि तथैवाचरितं सिंहेन । अनेन क्रमेण स पञ्चाननः प्रतिदिनं विनायासं प्राप्नोत् पर्याप्तं भोजनम् । ततो वृकेणोक्तम् । सखे शृगाल, केयं नीतिः । दिने दिनेऽस्माभिरानीतं भक्ष्यमसौ केसरी खादति स्वयमेव । एतादृशेन राज्ञा किमस्माकं प्रयोजनम् । कथयामोऽद्य तस्मै सर्वोऽयं तव व्यवहारो गर्ह्य इति । तरक्षुशृगालौ ततोऽवदताम् । तथा । सम्मत आवयोस्तवाभिप्रायः । त्वामनुसरावस्तत्रेति । अन्येद्युस्तेषां तन्मनोगतं ज्ञात्वा स केसरी तानेव व्यापादयत् ।

कुलीनैः सह संपर्कं पण्डितैः सह मित्रताम् ।
ज्ञातिभिश्च समं मेलं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ ३ ॥

प्रश्नाः—किमवदत्सिंहः पशून् ? को गुणो मित्रत्वस्य ? कः समयः कृतः सिंहेन पशुभिः सह ? किमर्थं चतुरोऽपि भागान् केसरी पर्यगृह्णात् ? को नामाभिप्रायोऽस्याः कथायाः ?

शब्द-प्रयोगः—१ द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा, पञ्चधा........। पदार्थो द्विधा—त्रिधा—चतुर्धा—पञ्चधा......विभाज्य ।

२ अन्येद्युः—पर्याप्तम्—प्रयोजनम् । (वाक्येषु प्रयोजय ।)

२ निम्न—निम्नत्वम् । बाल —बाल्यम् ।

स्वामिन्— ________ । जडः— ________ ।

________ —सेवकत्वम् । ________ —गार्दभम् ।

उष्ण —उष्णता । सरल — ________ ।

द्वादशः पाठः ।

अमर्षिणां कपीनाम् ।

आसीत्कस्मिंश्चिद्वनभागे किमपि वानरयूथम् । तस्य कोऽपि बलिष्ठः कपिर्नायकोऽभवत् । ते कपयो न कुत्रापि गृहमरचयन् । किंतु भक्ष्यमन्विष्यतां तेषां यत्रैव सन्ध्यासमयोऽजायत तत्रैव कस्मिन्नपि तरौ नयन्ति स्म ते रात्रिम् । अथ कदाचिद्धेमन्तसमये सरित्तीरे कस्मिन्नपि वृक्षे तैः कपिभिः कृतो रात्रौ वासः । अभूतपूर्वेण हिमवातेन वेपमानान्यासंस्तेषां कलेवराणि । महता क्लेशेन तेषां सा रात्रिर्व्यरमत् ।

प्रभातसमये शीततर एव वायुरवहत्तेनासह्यो जातस्तरुनिवासः । अत्रान्तरे भूम्यां दृष्टानि कानिचिद्रक्तानि गुञ्जाफलानि तैर्वानरैः । तानि वह्निकणा इति मत्वा तैः शीतं निवारयितुं तरुतलमवातरन् सत्वरमेव ते प्लवङ्गमाः । गुञ्जाफलानां राशिं कृत्वा फूत्कुर्वन्तः समन्तादतिष्ठंश्च । हास्यास्पदं तदेषां चेष्टितं वीक्ष्य नीडस्थः कोऽपि विहगोऽवदत् । भो भोः, मूर्खतमा एव सर्वे

यूयम् । न ते वह्निकणाः किंतु रक्तवर्णानि गुञ्जाफलानि । न तैः शीतरक्षा भविष्यति युष्माकमिति । ततः स कपिवरोऽपृच्छत् । 'कथं रे ज्ञातं त्वयैतद् ।' स खगः स्वस्थानात् साटोपं



प्रत्यभाषत । युष्माकं हस्तपादं वर्तते । तथापि न कुत्रापि रचितं गृहं युष्माभिः । अहं तु हस्तहीन सुखं वसामि स्वनिलये । तस्मात्कथमपि तृणं वा गिरिकन्दरं वा सेवध्वमिति । ततस्ते वानराः सकोपमवदन् । 'कथं रे अस्मद्वचनेनास्मानुपहससि ।

किं तवानेन व्यापारेण इति । भूयोऽपि स पक्षी नाननाऽन्य पुनः पुनराह । किं वृथा क्लेशेन । गम्यतां देशान्तरं विश्रम्यतां वा गृहमिति । तेन श्रुतं कुपितास्ते कपयोऽभवन् । निद्रायां किंचिदुपदिशतोऽभूत्ता त्वाल । इत्युक्त्वा धीरस्य तैः तस्य, तै-र्नीतिं तस्य विहगस्य निलयं कुलं च । अन्यान्यपि बहूनि नीडानि नष्टानि । उन्मादितानि तान्यपि तैः कपिभिः ।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।
पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् । ६ ।

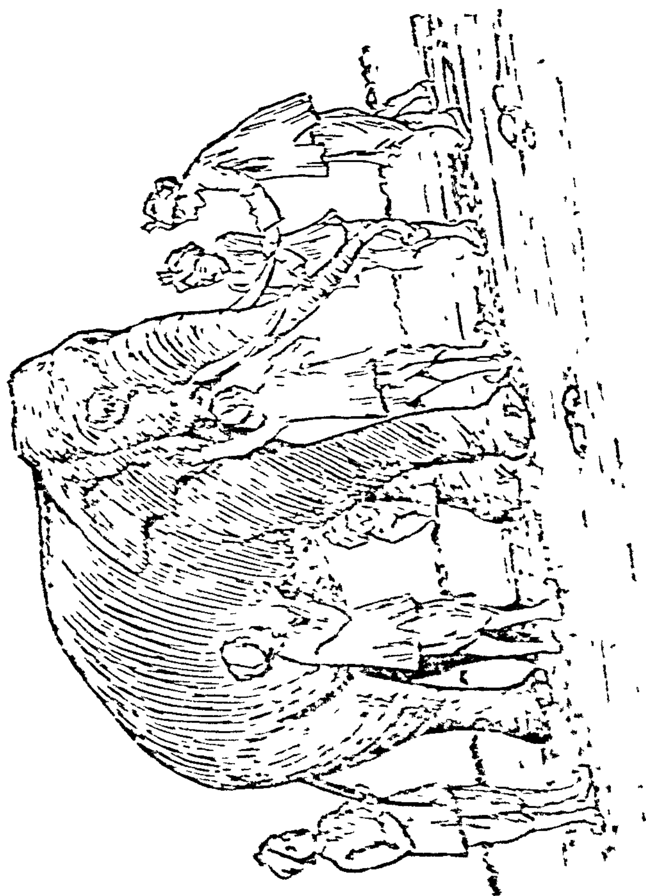
[प्रागुक्तेषु वाक्येषु नत्रशानं-दुग्ध-वसुधां-शतं-पन्थानं-फलानि-राज्य-रत्नानि-सुवर्णशतं-इत्येतानि प्रधानकर्माणि । इतराणि च गौणकर्माणि । चरमे-वाक्ये 'अजा'-इति प्रधानकर्म । 'ग्रामम्'-इति गौणकर्म ।]

त्रयोदशः पाठः ।

अन्धानां निरीक्षणम् ।

जन्मान्धानां स्पर्शेन्द्रियं प्रायः सुतीक्ष्णं भवतीति प्रसिद्धम् । परिशिक्षिताः क्रियाः कुर्वन्ति ते लीलयैव । विना स्खलनं न गच्छन्ति यष्टिसहायाः स्थानात्स्थानम् । आगामिनः पुरुषस्य पादपातं श्रुत्वैव ते तं संविदन्ते । केचित् शिक्षिता अन्धा गा मेषान् वा इतस्ततो नयन्ति परिचालयन्ति च । अपि [illegible] मौक्तिकस्यापि व्यापारम् ।

अत्र [illegible] । आत्मनः स्पर्श- [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]



उक्तं च । 'अहो स्थूलताऽस्य स्तम्भस्य । स्तम्भरूपः खलु गजः' इति । तृतीयेन करे प्राप्तं हस्तिनो लाङ्गूलम् । तदासावुदगिरत् । 'आश्चर्यं भोः, रज्जुरेवेयमिति मन्ये । असंशयं रज्जुरूपोऽयं कुञ्जरः' इति । चतुर्थो हस्तेन गृहीतवान् नागस्य कर्णम् । ससंभ्रमं तेनोद्घोषितम् । 'हन्त, विस्तृतमेतद्व्यजनम् । व्यजनरूपोऽयं मातङ्ग इति मे निश्चयः' इति । पञ्चमो गजस्य शुण्डामवलम्ब्य प्राख्यापयद् दीर्घस्वरेण । 'अये, विशालोऽसौ सर्पोऽत्र विलुठति । अहिरूपोऽसौ करीति मे मतिः' इति । अन्ततः षष्ठोऽन्धस्तस्य वारणस्य रदं धृतवानुच्चैरवदच्च । 'अहो निशितः कठिनश्चायं शूलः । शूलरूप एव द्विरद इति नात्र संशयः' इति । अनन्तरं ते सर्वे व्याचक्षत स्वमतं तारस्वरेण न चामन्यन्त परमतम् । तेन सुचिरं प्रावर्तत तेषां महान् विवादः । एवमपूर्वं किमपि तेषां निरीक्षण-कौशलं ज्ञात्वा भृशं विनोदमन्वभवन् सर्वे ग्रामवासिनो जनाः ।

प्रश्नाः—किमिन्द्रियं सुतीक्ष्णं जन्मान्धस्य ? कीदृशानि कार्याणि कुर्वन्ति जन्मान्धाः ? के मतयः कृताः षड्भिरन्धैः ? कीदृशानि तेषां मतानि गजमुद्दिश्य ?

उपसर्ग-कार्यम्—१ वद्–प्रवद्–अपवद्–संवद्–विवद्–प्रतिवद् ।

२ वृत्–विवृत्–प्रवृत्–निवृत्–परिवृत् ।

(एतानि क्रियापदानि वाक्येषु प्रयोजय ।)

कर्मणि प्रयोगाः—

याज्ञवल्क्येन जनको ब्रह्मज्ञानं उच्यते-शिष्यते-शिक्ष्यते-अध्याप्यते वा । गोपालेन धेनुर्दुग्धं दुह्यते । श्रीवामनेन बलिर्वसुधा याच्यते । नृपतिना चोराः शतं दण्ड्यन्ते । पथिकेन ग्रामस्य पन्थानं पृच्छ्यते । मालाकारेण वृक्षाः फलानि पुष्पाणि च अवचीयन्ते । कौरवैः पाण्डवा राज्यं

भार्या च जीयन्ते । देवैः क्षीरनिधिश्चतुर्दश रत्नानि मथ्यते । चोरेण धनिकः सुवर्णशतं मुष्यते । (गौणकर्मणि प्रथमा विभक्तिः प्रयुज्यते ।)

२ कृषीवलेन ग्राममजा नीयते-ह्रियते-कृष्यते-उह्यते वा ।

(अत्र तु प्रधानकर्मणि प्रथमा विभक्तिः प्रयुज्यते ।)

चतुर्दशः पाठः ।

अनृतभाषिणो मेषपालस्य ।

आसीदेकस्मिन् ग्रामे कश्चिन्मेषपालः । स कदाचित् सुदूरमनयत् स्वयूथम् । बहवो वृक्षास्तत्रासन् निबिडा च तेषां छाया । रविकिरणा अपि क्वचित्क्वचिदेव प्रवेशमलभन्त तस्मिन्स्थाने । मध्याह्नेऽपि सुशीतलं तत्स्थलम् । विपुलानि तृणपर्णानि निर्मलाश्च बहवो निर्झरा आसन् स्थाने स्थाने । तत्र कस्यचित्तरोर्मूले विश्रान्तिमनुभवतस्तस्य चूलो मनसि समुत्पन्नः सहसैवैष विचारः । निर्जनमेतद्वनम् । यदि कश्चिद्वन्यपशुरत्रापतेत् तर्हि किं करिष्यामि । असहायोऽहमेतैर्मेषैः सह तस्य भक्ष्यमवश्यं भविष्यामि । परीक्षे तावद्यदि कोऽपि मानुषोऽत्र समीपे तिष्ठति न वेति । एवं संप्रधार्य 'भो भोः, वृक आयातः, वृक आयातः' इत्युच्चैराक्रोशत्स युवा । एतच्छ्रुत्वा समीपस्थाः क्षेत्रपालाः शस्त्राण्यादाय तत्र प्राप्ताः सत्वरं साहाय्यार्थम् । तान् दृष्ट्वा प्रीतमनाः स मेषपालोऽवदत् । नात्र वृकः परं समीपे जनानां निवासो विद्यते न वेति ज्ञातुमेवाहं तथाक्रोशमिति । एतद्वचनं

यथागतं निवृत्तास्ते कृषीवलाः । अन्येद्युस्तथैव विनोदार्थं स आक्रोशत् । पुनरपि शस्त्रपाणीन् जनानागतान् दृष्ट्वासौ पर्यहसद् वृको नास्तीति चावदत् । इत्थं बहुवारं वञ्चितास्ते प्रातिवेशिकास्तेन मिथ्यावादिना ।



अथैकस्मिन् दिने परमार्थत एव तत्रायाताः केचिद् वृका मेषाणां गन्धेनाकृष्टाः । तान्दृष्ट्वा भीतिग्रस्तः स युवा 'वृका आयाता वृका आगता' इत्याक्रोशत् । यथापूर्वमुच्चैः समाह्वयच्च प्रातिवेश्यान् । परं तत्राद्य न यामो यतः स दुर्मतिरस्मान् वञ्चयति परिहसति चेति तैः प्रातिवेशिकैर्मिथो निश्चितम् । अथ साहाय्यार्थमनागतेषु

वनेषु वृकैर्भक्षिता बहवो मेषाः । स पालकोऽपि किंचित्पीडितः । एवमनृतभाषिणस्तस्य प्राप्तो दण्डः ।

नासत्यवादिनः पुण्यं न सख्यं न यशो भुवि ।
दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्नतः ॥ २ ॥

प्रश्नाः—कुत्र नीता मेषाः पालकेन ? किमर्थं नागरैस्तस्य सदनम् ? किं कृतं तैः शार्दूलेऽदृष्टे ? किं चेष्टितं वृकैः ? किमर्थं नागताः सहायास्तदा ?

शब्दप्रयोगाः—१ अनागतेषु जनेषु वृकैर्भक्षिता मेषाः ।
सम्प्राप्ते कृष्णसख्ये पाण्डवा यशोऽलभन्त ।
सम्पादिते हनुमत्सख्ये रामो रावणमहन् ।
२ पश्यतो मेषपालस्य वृकैर्भक्षिता मेषाः ।
रुदतो बालकस्य पिता गृहान्निर्गतः ।

(विशदीकरणम्)—१ यतो जनास्तत्र नागच्छंस्ततो वृका बहून् मेषान् व्यापादयन् । (इत्थं सर्वेषां वाक्यानामर्थो विशदीक्रियताम् ।)

उपसर्गकार्यम्—'ग्रह्–भिद्–पद्–' इत्यादीनां धातूनामर्था उपसर्गैः कथं भिद्यन्ते तदुदाहरणैर्दर्शय ।

समासः—अनृतं भाषते–इति अनृतभाषी । गुणान् जानाति इति गुणज्ञः । मेषान् पालयति–इति मेषपालः । ग्रामे तिष्ठन्ति–इति ग्रामस्थाः । वनान्ते रोहति–इति वनेरुहः । (उपपद-तत्पुरुषः समासः)

पञ्चदशः पाठः ।

युक्तिः शक्तेर्गरीयसी ।

पञ्चभूतेषु वायुः प्रधानत्वेन प्रसिद्ध एव । तेन विना प्राणिनां जीवनं न शक्यम् । रविरपि तेजोरूपो जनानामुपकारको वर्तते ।

अथ कदाचित् सञ्जातस्तयोर्विवादः । मम शक्तिरधिका मम शक्तिरधिकेत्येकैकोऽवदत् प्रमाणानि चाकथयत् स्वमतं समर्थयितुम् । मारुतोऽब्रवीत् । अहमुन्मूलयामि प्रबलानपि तरून् । मया निर्जिता इन्द्रादयो देवा अपि । मत्पुत्रो हनुमानतीव विक्रान्तो जगद्विख्यातो वीरः । त्वद्विना जीवन्ति प्राणिनो न पुनर्मद्विनेति ।



एतदाकर्ण्य चन्द्ररश्मिरभाषत । तृणान्यपि त्वमुन्मूलयितुं न समर्थः । अदृश्यं त्वद्रूपम् । अहं पुनर्जगत्त्रयं प्रकाशयामि स्वतेजसा । मज्ज्योत्स्नयैव जीवन्ति जन्तवो वर्धन्ते च वनस्पतयः । कर्णादयो वीरा मे प्रसादाज्जगज्जेतुं क्षमा इति । अत्रान्तरे

तयोर्दृष्टिपथमागत. कम्बलवान् कोऽपि पान्थः । ततस्तौ सममन्येतां यद् योऽस्य कम्बलं निःसारयति स एव श्रेयानिति ।

तदादौ पवनोऽग्रेसरोऽभवत् । स यथा यथा कम्बलमपहर्तुं प्रबलं प्रावहत् तथा तथा स पथिको दृढतरं कम्बलं प्रावृणोत् । ततो महतावेगेन वायुरवहत् । सन्निधौ स्थितास्तरवोऽकम्पन्त । महीधरा अपि किंचिच्चलन् स्वस्थानात् । स पान्थोऽपि चालितः स्थानात्स्थानम् । परं कम्बलं दृढतममेव धृतवान् । एवं चिरेणापि तस्य शरीरात् कम्बलमाक्रष्टुं नाशक्नोत् प्रभञ्जनः । खिन्नवदन. स तदापसृतः ।



षोडशः पाठः ।

उद्यमे सिद्धिः प्रतिवसति ।

अथ कदाचित् तृषार्तः कोऽपि वायसो जलमधिगन्तुं सुचिरमन्वभ्रमत् स्थानात्स्थानम् । परं न कुत्रापि तत् प्राप्तवान् । ततः शुष्कवदनः परिश्रान्तश्चासौ प्राप्तः किमप्युद्यानम् । तत्र हि भाग्येन दृष्टवान् जलकुम्भम् । उपविश्य च तस्योपान्ते जलं पातुमयतत । किन्तु स्वल्पमेव जलमासीत्तस्मिन् घटे । तेन तत्प्रति



चञ्चुं नेतुं स नाशकोत् । एवमाशानिपाताभ्यां सङ्कुलमभवत् तस्य चित्तम् । किमत्र म्रियताम् । उपलब्धमप्युदकं पातुं न शक्नोमीति दैवस्य विपरीता गतिः । को नु खलूपायो विधेयोऽत्र । इति विचार्य तं कुम्भं भूमौ निपातयितुं तेन यत्नः कृतः । परं गुरुत्वाद् न

कुम्भः। तेन विफलोऽभवत्तस्य परिश्रमः। तदा भूमौ निःसं
ज्ञश्चापतत् खिन्नवदनोऽसौ ध्वाङ्क्षः।

ततः कियतापि कालेन सञ्ज्ञां लब्ध्वा पुनरुपाविशत् स वायसो घटोपान्ते। अन्तर्भागे च यत् स्तोकमुदकमासीत्तस्मिन्नुपलं चञ्च्वोद्धृत्य न्यसृजत्। तेनोत्सारिताः कतिचिज्जलकणा आस्पृशं स्तस्य वदनम्। हन्त भोः, अनेनैव क्रमेण जीवनमुपलभेय इत्युक्त्वा जाताशः स ध्वाङ्क्षः पुनः पात्रे न्यसृजत् कांश्चि दुपलान्। अचिरात् कुम्भस्याकण्ठमुदगच्छत् तलस्थं तत सलिलम्। तदा परितुष्टेन मनसा स तदपिवत्। पर्याप्तं जलं पीत्वा सोऽभाषत। अहो, उद्यमस्येदं फलम्। प्राणिभिः सतत मुद्यमशीलैर्भाव्यम्। कदा कथं वा प्रयत्नः सफलो भविष्यतीति न प्रथमं ज्ञायते।

उद्यमं साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः।
षडेते यत्र वर्तन्ते तत्र दैवः सहायकृत्॥ १॥
पूर्वजन्मजनितं पुराविदः कर्म दैवमिति सम्प्रचक्षते।
उद्यमेन तदुपार्जितं चिराद्दैवमुद्यमवशं न तत्कथम्॥ २॥

प्रश्नाः—केनाकुलः स काको जातः? किं दृष्टं तेनोद्याने? जलं पातुं किमकरोत्स प्रथमम्? कथं सापरा युक्तिरुपस्थिता तस्य मनसि? केनोद्धृतं जलम्?

परीक्षणम्—'यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्।
एवं विना प्रयत्नेन क्वापि दैवं न सिध्यति'॥

एषा नीतिरेव कोऽपि निकषः। तेन परीक्षस्व वायसस्य कथाम्।

शब्द-प्रयोगाः—१ उद्योगं-उद्योगेन-उद्योगात् वा विना दैवं न सिध्यति।
जलं-जलेन-जलात् वा विना तृषा न शाम्यति।
चक्रद्वयं-चक्रद्वयेन-चक्रद्वयात् वा विना रथो न गच्छति।

२ कुम्भे जलम् आकण्ठम् उदगच्छत्। (कण्ठपर्यन्तम्)। सज्जनाः आचरणं सच्छीलम् आचरन्ति। आनध्याह्नं तपस्तप्यते मुनिभिः प्रतिदिनम्।

३ जन्मप्रभृति मार्जारस्य गौर्नास्ति। (जन्मन आरभ्य)। सीताया विवाहप्रभृति रामरावणयोर्वैरमापतितम्। स्वप्नप्रभृति बुद्धो मानुषाणां दुःखस्य निवारणमचिन्तयत्।

समासः—१ चतुरश्चासौ बालश्च —चतुरबालः। (कर्मधारयः)
नीलं च तदुत्पलम् च —नीलोत्पलम्। ,,
चरणं कमलम् इव —चरणकमलम् ,,
मुखम् चन्द्र इव —मुखचन्द्रः। ,,
घन इव नीलः —घननीलः। ,,
२ जलस्य कुम्भः —जलकुम्भः। (षष्ठी-तत्पुरुषः)
नयनस्य पन्थाः —नयनपथः। ,,
रवेः स्यन्दः —रविस्यन्दः। ,,
राज्ञः पुरुषः —राजपुरुषः। ,,
कृष्णस्य सखा —कृष्णसखः। ,,
विदेहानां राजा —विदेहराजः। ,,

(एतेषु समासेषु 'पथिन्'—'सखि'—'राजन्'—इत्यादीनां 'पथः'—'सख'—'राज'—इति रूपाणि भवन्ति।)

सप्तदशः पाठः।

आज्ञानुवर्ती हीरकः।

अनुशिष्टो गजो भवति सौम्यश्चतुरश्च। राजगृहस्य भूषणं विभवस्य लक्षणमधिकारस्य च मूर्तिरेव स प्रतिभाति। तस्य

पुरा किल कस्यापि नृपतेरासीद् हीरको नाम गजः। अनुशासनेन सोऽभवदतीव सुशील आज्ञाधीनश्च। यद्यदाज्ञापयत् तस्य पालकः तत्तत् शीघ्रमन्वतिष्ठत् सः। पालकस्य भार्या कुमारश्च तस्य सविशेषं परिचितौ स्नेहेन तमपोषयताम्। अथैकदा कोऽपि शत्रुरभ्यद्रवत् तं नृपतिम्। तेन सह योद्धुं नगराद्बहिरनयत् स राजा चतुरङ्गयुतां स्वसेनाम्। स्थाने स्थाने च स्थापितवान् विक्रान्तान् योधान्। समरभूमेरग्रतो मध्यभागे स्थापितो हीरकः। तस्य पृष्ठे व्यराजत रौप्यमयमासनं राजचिह्नाङ्किता च पताका। हस्तिपको हीरकस्य मस्तकेऽङ्कुशं गृहीत्वोपाविशत्। अचिरादेवारब्धं युद्धम्। अत्रान्तरे हीरकस्य चालको निशितेन बाणेनोरसि विद्धः सन् तस्मिन्नेव क्षणे मृतः। किंचित्पराङ्मुखीभूतं च तस्य नृपस्य सैन्यम्। अरिभिर्वेष्टितोऽभवद् हीरकः। परं स्वस्थानान्नैकमपि पदमचलत्। चालकस्य न काप्याज्ञा तेन श्रुता तस्मात्तत्रैव स्थातव्यमिति तस्य निश्चयः। ततस्तेन नृपतिना दूरात्स हीरको दृष्टः। तदा स्वसैनिकानुद्दिश्य सोऽवदत्। धिग्युष्मान् रे भीरवः। पश्यत पशुरपि स हीरकः स्वस्थानान्न चलति। कथं तर्हि पताकां त्यक्त्वा समरान्निवृत्ता यूयम्? गच्छत पुनरेकदा रिपुसंहारं कृत्वा हीरकं पताकां चानयत। इत्येतन्नृपवचनं श्रुत्वा रिपुसैन्ये स्वपताकां च दृष्ट्वा सोत्साहं सरभसं च शत्रुं प्रत्यभ्यद्रवंस्ते सैनिकाः। अनपेक्षितेन तेनापातेनोत्सादितं तच्छत्रुसैन्यम्। पुनश्च स्वजनैर्वेष्टितोऽभवत् स हीरकः। धन्योऽसौ धीरः पशुर्येनैवं निर्जितः शत्रुः।

गले पाशस्तीव्रश्चरणयुगले गाढनिगडो
दृढं स्कन्धे बन्धः शिरसि सृणिपातः खरतरः।
नरः पृष्ठारूढो बत मरणयोग्येऽपि विषये
न जानीमोऽत्यर्थं द्विरद वद कस्मात्तव मदः॥ १॥

प्रश्नाः—कीदृशः स्वभावो वारणस्य ? क उपयोग करिणः सङ्ग्रामे ? किमासीद्धीरकस्य पृष्ठे ? किमर्थं नाचलत्स्वस्थानाद्धीरक ।

वर्णनम्—युद्ध-चित्रस्य वर्णनं किंचित् कुरु ।

शब्द-प्रयोगाः—अधिक्षिप् । अभिद्रु । अनुतिष्ठ् । धिक् । सह । सम्मन् । अवमन् । प्रतिमन् ।—(विविधेषु वाक्येषु शब्दा एते प्रयोक्तव्या ।)

समासः—१. त्रयाणा भुवनाना समाहार —त्रिभुवनम् । '**द्विगुः**'
नवाना रात्रीणा „ —नवरात्रम् । „
२. वासुदेवं श्रित —वासुदेवश्रित । (**द्वितीया-तत्पुरुषः**)
वैभवम् आपन्न —वैभवापन्न । „
देवलोकं गत प्राप्तो वा-देवलोकगत -प्राप्तो वा „
मुहूर्तं सुखम्—मुहूर्तसुखम् । „
वर्षं भोग्य —वर्षभोग्य । „

अष्टादशः पाठः ।

शठे शाठ्यं समाचरेत् ।

अथैकदा सरितस्तीरमगच्छत् कश्चिज्जम्बूकः । तत्र च जले मुहुर्मुहुर्मत्स्यान् भक्षयन्नासीत् कोऽपि सारसः । तीरस्थं दृष्ट्वा स तस्मै प्रायच्छन् कतिपयान् मत्स्यान् । इत्थं [illegible] : सञ्जाता मैत्री । तयागच्छज्जम्बूकः प्रत्यह- मत्स्यान् । अनन्तरं स्वभावकुटिलत्वात् स शृगालः [illegible] । लघूनेव मत्स्यानयं ददाति महां स्वयं तु

भक्षयति पृथुतरान् । अतः केनाप्युपायेन नेष्यामि तं जन्त्वोप-हास्यताम् इति । तदनुरोधादेकस्मिन् दिने स शृगालस्तं सारसं गृहे भोजनाय न्यमन्त्रयत । तेन सारसेन स्वीकृतं तद्वचनं विमलात्मना । ततः किञ्चित् पायसं स्थाल्यां निधाय स जम्बुकः परिहासकाम्यया तत्सारं तस्य पुरतोऽस्थापयत् । तस्मादुत्तानात् पात्रात् क्षीरान्नमस्यास्वादयितुं न क्षमोऽभवत् स बकः । शृगालस्तु क्षिप्रं तत्सर्वमलेट् । तेन व्रीडाभिभूतः सोऽपि किञ्चि-त्सत्वरं गृहमगच्छत ।

[illegible]

स यथेष्टं निपीतवान् तमाम्ररसम् । तस्य प्राशनकाले ये बिन्दवो पात्रस्योपरि पतितास्तानेव वारंवारमालिह्य समाहितोऽभवत् स जम्बुकः । परं हृदि क्रोधेनासीद् भृशं सन्तप्तः । अपि मधुरोऽयमाम्ररसः । पर्याप्तं च तव भोजनं जातमिति सारसेन सोत्प्रासं पृष्टोऽसौ क्रोष्टा विलक्षो भूत्वा निर्गतस्तस्मात् स्थानात् ।

स्वकृतस्यैव शब्दस्य प्रतिध्वनिः श्रूयतेऽन्यत्र ।

प्रश्नाः—कीदृशात्पात्रात्सुलभं भवति भक्षणं पानं वा चतुष्पदानाम् ? कीदृशात्पुन पक्षिणाम् ? किमर्थं शृगालस्य मनसि मत्सर सञ्जात ?

शब्द-प्रयोगाः—भक्ष – स्वाद् – पा – पिब् – चुष् – शुष् – लिह् – इत्यादीन् धातून् प्रयोजय । भक्ष्य–पेय–चोष्य–लेह्य–पदार्थानां नामानि कथय ।

समासाः—काकेन पाटितम्—काकपाटितम् । (तृतीया-तत्पुरुषः)

१. { शरेण विद्धः — शरविद्धः । ,,

२. { मासेन पूर्वः — मासपूर्वः । ,,
वाचा कलहः — वाक्कलहः । ,,
कलया हीना — कलाहीना । ,,

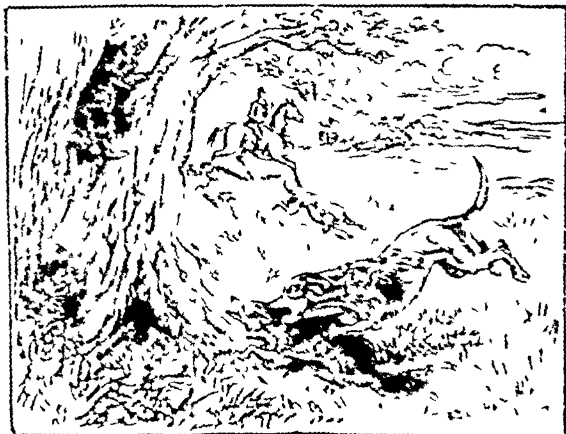
३. { हरिणा त्रातः — हरित्रातः । ,,
नखैः भिन्नः — नखभिन्नः । ,,
[illegible] ([illegible]) [illegible] — [illegible] । ,,

नवदशः पाठः ।

[illegible] विनश्यति ।

[illegible]

भक्षयितुं तदेव स्थानमुपागतः कोऽपि जम्बूकः । तत आत्मनः क्षुधां प्रशाम्य तौ परस्परमवदताम् । स्वागतं भो मित्र । एतदेकमेव स्थलमावयोः क्षुधानिवृत्तेः । तेन स्वभावत एव सुहृद्भावो विद्यते खल्वावयोः । इत्यन्योन्यमभिनन्दन्तौ तौ मूलमायातौ निकट-वर्तिनो वृक्षस्य । तत्र विविधान् विषयानुद्दिश्य मुहूर्तं तौ गोष्ठी-



सुखमन्वभवताम् । कथाप्रसङ्गेन जम्बूकोऽभाषत । यदि किञ्चिद्व्य-सनमत्रोपतिष्ठेत्तर्हि किं करिष्यसि सखे बिडाल । कथमात्मानं रक्षिष्यसि । अहं तावज्जानामि सहस्रं रक्षोपायान् । परं त्वदर्थे चिन्तापरं मे मन इति । मार्जारोऽप्यवदत् । सखे शृगाल, सम्यग् जानामि युक्तिमेकाम् । सा विफला चेत् प्राप्स्यामि दुर्गतिम् इति । तदाकर्ण्य स गोमायुः सखेदमाह । अहह बलवती मे चिन्ता मन्दभाग्यस्य तव कृते । शिक्षयामि त्वामन्याः काश्चन युक्तीः । इति यावत् सोऽवदत्तावत् तत्र प्राप्ताः केऽपि सारमेया व्याधाश्च

तान् दृष्ट्वा सत्वरं वृक्षशिखरमारोहत् स बिडालः। स यदकस्मात् शुनकचातुर्यं प्रदर्शयितुं [illegible] शुनकानां [illegible] [illegible] [illegible] शृगालनिवासस्थानं [illegible] स नं. [illegible] ।

प्रश्नाः—कथं [illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] बिडाल-शृगालयो ? [illegible] [illegible] [illegible] ? कीदृशी [illegible] गोमायो ? किमर्थं न [illegible] [illegible] कोऽपि ?

समानार्था. प्रयोगा.—(कर्तरि) (कर्मणि)

बिडालो जीवनयात्रामसाधयत् । बिडालेन जीवनयात्रासाधिता ।

बिडालो जीवनयात्रां मानितवान् । बिडालेन जीवनयात्रा मानिता ।

[अनेन प्रकारेण 'शिक्ष्'—'रक्ष्'—'कथ्'—इत्यादीनां तादृशानि रूपाणि वाक्येषु प्रयोजय]

समासः—कौपीनाय वस्त्रम्—कौपीनवस्त्रम् । (चतुर्थी तत्पुरुषः)
बालाय इदं (दुग्धम्)—बालार्थं (दुग्धम्) । ,,
गुरवे रक्षितम्—गुरुरक्षितम् । ,,

शब्दप्रयोगाः—१. कुक्कुरेभ्य. प्राणान् बिडालो वृक्षारोहणेनारक्षत् । दुर्जनात्स्वरक्षा विवेकेन सम्पाद्या । सुग्रीवं रामचन्द्रो वालेररक्षत् ।

२. बिडालस्य कृते चिन्ताग्रस्तः शृगालोऽभवत् । सीताया कृते सुवर्णमृगं धर्तुं रामोऽधावत् । अमीषां प्राणानां कृते यतन्तेऽखिला जन्तव ।

विंशः पाठः ।

राजार्थिनां भेकानाम् ।

[illegible] कासारे न्यवसन् बहवो भेकाः । तेषु केचिदासन् [illegible] अपरे च लघवः । अथ कदाचित् समेत्य ते सर्वे

मिथोऽमन्त्रयन्त । नैतद्युक्तं यद्वयं स्वैरमितस्ततश्चरामो यथेष्टं च व्यवहरामः । उक्तं च—

स्वैराचारेण जीवानां न शुभा गतिरीक्षिता ।
निग्रहेणेन्द्रियाणां तु निश्चिता परमा गतिः ॥ १ ॥

तस्माद्यद्यस्माकं कोऽपि स्वामी भवेत्तर्हि समीचीनं स्यात् । वयं वर्तिष्यामहे तस्य तन्त्रेण । स चास्मानुन्मार्गान्निवार्य सन्मार्गे प्रेरयिष्यतीति । ततस्तैर्दर्दुरैः प्रार्थितो भगवान् विष्णुः । भोः परमेश्वर, कमपि राजानं प्रेषय योऽस्माकं हिताय भवेदिति । तेषां प्रार्थनामङ्गीकृत्य श्रीहरिर्दारुखण्डमेकं दिवतोऽपातयत् तस्मिंस्तडागे । तस्मिन् पतिते सञ्जातो महानाघातः । [illegible]



[illegible]

तं राजानमुपागच्छन् शनैः शनैस्ते दर्दुराः। अनन्तरं तस्योपर्युत्प्लुत्य ते तत्र स्वैरमक्रीडन्। तथापि निश्चेष्टं तमधिपं वीक्ष्य भेकैर्मन्त्रितम्। हन्त, अचेतनोऽयं खलु राजा। नासावस्माकं निग्रहणायालम्। अस्मात् साधुतरः कार्यक्षमश्च प्रभुर्याचनीय इति।

ततः पुनरपि लक्ष्मीनायकं ते पूर्ववत् प्रार्थयन्त। तदा भगवता नारायणेन प्रेषितः क्रौञ्चः। आगतमात्र एव स मण्डूकानेकैकशो विदार्यात्तुं प्रावर्तत। प्रत्यहं सोऽभक्षयद् बहून् मण्डूकान्। अचिरात् तेनालोडितोऽखिलोऽसौ तडागः। तं स्वकुलनाशमसहमानास्ते भेकाः पुनश्च प्रार्थितवन्तो देवदेवं श्रीकेशवम्। अयि भगवन्, नाशयत्यसौ क्रौञ्चोऽस्माकं कुलम्। इतोऽन्यः कश्चन राजा प्रेष्यतामिति। तदाकर्ण्य न किंचित् प्रतिवचनं दत्तं भगवता विष्णुना।

गन्धाढ्यां नवमल्लिकां मधुकरस्त्यक्त्वा गतो यूथिकां
तां दृष्ट्वाशु गतः स चन्दनवनं पश्चात्सरोजं गतः।
बद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा रोदित्यसौ मन्दधीः
सन्तोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति सर्वो जनः॥ २॥

प्रश्नाः—कत्यवस्था भेकस्य जीवनक्रमस्य ?। किमर्थं मण्डूकैः श्रीहरिः प्रार्थित. ?। कीदृशा गुणा दारुखण्डस्य ?। किमकरोत्स बकः ?।

समासः—चोराद् भयम्—चोरभयम्। (पञ्चमी-तत्पुरुषः)
बन्धनात् मुक्त—बन्धमुक्त। ,,
स्वर्गात्पतित —स्वर्गपतित। ,,

तडागवर्णनम् ।

तडागतोयं मधुरं प्रसन्नं
स्थिरं गभीरं घननीलवर्णम् ।
तडागतीरं तरुभिः परीतं
प्रवासखिन्नान् ह्वयतीव पान्थान् ॥ १ ॥

पिबन्ति पद्मेषु मधु द्विरेफाः
खादन्ति वृक्षेषु खगाः फलानि ।
जलेषु मत्स्या विहरन्ति नित्यं
छायासु पान्थाः सुखमारमन्ति ॥ २ ॥

रटन्ति भेकास्तटमाश्रिता ये
गुञ्जन्ति भृङ्गाः कमलेषु मञ्जु ।
निन्दां स्तुतिं वाऽगणयन्नमीषां
परोपकारे निरतस्तडागः ॥ ३ ॥

परीक्षणम्—किं वर्णितमेतेषु श्लोकेषु ? एतेषां श्लोकानां पठनेन को भावः समुत्पद्यते युष्माकं मनसि ? के शब्दाः का वा पङ्क्तयो रम्यतमा रोचन्ते ? का नाम स्तुतिस्तडागस्य ? का वा निन्दा ?

समासः—सभायां पण्डितः—सभापण्डितः । (सप्तमी-तत्पुरुषः)
सम्भाषणे पटुः—सम्भाषणपटुः । ,,
अग्नौ पक्वम्—अग्निपक्वम् । ,,
क्रीडायां कुशला—क्रीडाकुशला । ,,

एकविंशः पाठः ।

भुजङ्गमसख्यम् ।

एष किल पुत्रवत्सला काचिद्वनितावसदेकस्मिन्

त्रिवर्षदेशीयस्तस्याः कुमारः क्रीडापरः सदा खेलत्यास्ते गोवत्सैः रजाशिशुभिः खगशावैश्च । भोजनसमयेऽपि न तिष्ठति स एकस्मिन् स्थाने । खाद्यपात्रं गृहीत्वा बहिर्गच्छति निकुञ्जं तत्र च भुङ्क्ते मित्रैः सह ।

अथ कदाचित् स बालको मातरमवदत् । 'अयि अम्ब, नवीनः खलु कोऽपि वयस्यो मया सहागच्छति संप्रति भोजनाय । अतीव मसृणं चित्रितं च तस्याङ्गं मनोहरं च वदनम् । तदर्थं प्रयच्छ किंचिदधिकं क्षीरम् । तदेव बहु रोचते तस्मै ' इति । तदाकर्ण्य सा नारी सकुतूहलमगदत् । 'नैतद्वत्स युक्तं ते सर्वेभ्यो भक्ष्यप्रदानम् ।



न वयं खलु धनिकाः' । इत्युक्त्वा पुत्रप्रेम्णा मोहितया तयाधिकं क्षीरं दत्तमेव । तदादाय निकुञ्जं प्रयातः स कुमारः सहर्षं प्लवनगत्या । अनन्तरं सा ललनाचिन्तयत् । 'ननु द्रक्ष्याम्यद्य मे वत्सो भुङ्क्ते वयस्यैः सह कीदृशश्चासौ नूतनः ' इति । ततोऽसौ निभृतं मन्दं मन्दं पदानि क्षिपन्ती । कस्यचित्तरोः पृष्ठतः स्थित्वा यावत्सा तनयमवलोकयति तावदकस्माद्भीतिग्रस्ताकम्पत । केनापि

भीषणेन दृश्येन जातं रोमाञ्चितं घर्माकुलं च तस्याः शरीरं म्लानं च वदनम्।

तस्य कुमारस्य पुरतो फणामुद्धृत्य दोलायते स्म महान् भुजङ्ग.। मुहुर्मुहुरसौ बालकस्तस्य पुरतो हस्तं प्रासारयत् तस्माद्धस्तपुटाच्च दुग्धमपिवत् स उरगः। ततः स कुमारस्तं तृणखण्डेन लीलयाताडयत् 'दूरमपसरे'त्यवदत् स्वयं च किंचिदपिवत्। घटिकार्धपर्यन्तमेष भोजनक्रमोऽवर्तत। तस्मिन् समये भयाभिभूतं तस्या वनिताया हृदयं स्तिमितः श्वासो घनीभूतं च रुधिरमासीत्। युगवद्दीर्घः स कालो निर्जीवितयेव तया कथंचिन्नीतः परमेश्वरस्य प्रार्थनापरया। यदा समाप्तं तद्भोजनं तदा विलं प्राविशद् लीलया ताडितोऽसौ सर्पः। कुमारः पात्राणि गृहीत्वाश्रममागच्छन्मात्रा मध्येमार्गं सानन्दमालिङ्गितः। अश्रुपातैः सा नन्दनमापादशीर्षमस्नापयत्। उरगस्य विषबाधा ननु प्रक्षालितेव तयात्मजस्य शरीरात्।

प्रश्ना.—कुत्रावसत् सा नारी? कीदृश स बालक? कुत्रागच्छत्स भक्षणार्थम्? कस्तस्य नवीनो वयस्य?

समासः—आनन्द एव वृत्ति यस्य स—आनन्दवृत्ति। (बहुव्रीहिः)

प्राप्तं उदकं य स	—प्राप्तोदक।	,,
चक्र पाणौ यस्य स	—चक्रपाणि।	,,
चन्द्रस्य इव कान्ति यस्य स	—चन्द्रकांति।	,,
पुत्रेण सह	—सपुत्र.–सहपुत्र.।	,,
ईश्वर. कर्ता यस्य तत्	—ईश्वरकर्तृकम्।	,,
बह्वय नद्य यस्मिन् स	—बहुनदीक.।	,,
कमले इव अक्षिणी यस्य स	—कमलाक्ष.।	,,
अधिज्य धनु. यस्य स	—अधिज्यधन्वा।	,,
शोभनः गन्ध यस्य तत्	—सुगन्धि।	,,

अभिप्रायः—अस्याः कथाया अभिप्रायो दशभि. शब्दै. कथनीय। (ननु विद्युत्सन्देश एव प्रहेद)

द्वाविंशः पाठः ।

अगम्या विधियोजना ।

अथ कदाचिच्चत्वारः पुरुषाः भार्याभिः सह नौकाविहारार्थं प्रभाते प्रस्थिताः । नौकाशयं गत्वा तैर्नाविकेन सह कृतः समयः । योजनद्वयस्यान्तरे वर्तते यत् किमपि द्वीपं तत्र गत्वा पुनर्निवर्तितव्यं सन्ध्याकाले । तदर्थं च दातव्या दशरूप्यका इति ।

ततः स्वेषु स्वेष्वासनेषु यदा ते सर्वे नौकायामुपविष्टास्तदा तेन नाविकेन चालिता साग्निनौका । तस्या अन्तर्भागश्चित्रितो विभूषितश्चासीत् । तत्रासन् कतिपयान्यालेख्यानि पृथिव्या रेखारूपपत्राणि दिशानिर्णयस्य यन्त्राणि गुरूणि वलयानि च । एतानि वस्तूनि सर्वान् कोऽपि युवादर्शयत्तेषां प्रयोजनं चाकथयत् । अनन्तरमपरो युवा वदति स्म । अहो रमणीयं तद्दृश्यम् । पश्यत भोः, तं वलाकानां समूहम् । श्वेतं वस्त्रं ननु सागरस्य पृष्ठभागे प्रसारितमस्तीति । तत्र यावत्ते सर्वे दृष्टिमकुर्वंस्तावत् सहसैवाकाशे युगपदुदडयन्त ता वलाकाः । तद्वीक्ष्यैकतमा प्रमदोच्चैरवदत् । अहो, उद्धूतं खलु तद्वस्त्रं पवनेन । एतादृशैः संलापैरानन्दितं सर्वेषां चित्तम् । अत्रा-सार्धयोजनमागता सा तरणी । समीपमेव च तैर्दृष्टः प्रस्तरः ।

तस्य सविधे प्राप्ता नौका तदा ते तत्रावतीर्णाः सर्वे । स्थलं वीक्ष्योपाहारं कर्तुं तत्रैवोपविष्टाश्च । उपाहारो

यावदर्धसमाप्तोऽभवत्तावत् किंचित् किंचिदसर्पत् स प्रस्तरः । किं नु खलु भो एतदिति सर्वैरेव सममुदीरितम् । अचिरादेवाखिलः स प्रस्तरो न्यमज्जत् सहसैव जले । हा कष्टं मग्नाः स इति तेषां नरनारीणामाक्रोशस्तेन पोतवाहेन श्रुतः । शीघ्रतमं स स्वसेवकैः सह जलेऽवापतत् ता मृतप्राया अबलास्तरण्यां क्रमेणाक्षिपञ्च । तेषां यूनामपि पोतमारोढुं साहाय्यमकरोत् । ततस्तेन नाविकेन नगरं प्रति निवर्तिता सा नौः । अनन्तरं



लब्धसञ्ज्ञासु तासु युवतिषु कोऽपि युवाब्रवीत् । अहो विचित्रा दैवगतिः । कविना यदुक्तं–'मनसा चिन्तितं कार्यं दैवमन्यत्र चिन्तये' दिति तत् प्रत्यक्षीभूतमधुनेति । एकतमा वनितापृच्छत् । कथं स कृष्णप्रस्तरः सहसैव चलितः स्वस्थानादिति । स नाविकः प्रत्यभाषत । नासौ प्रस्तरः परं विशालस्य कस्यापि

कूर्मस्य पृष्ठमेव । अहमपि मोहितस्तस्य दर्शनेन प्रथममिति । तदाकर्ण्य सर्वैस्तारस्वरेणोद्घोषितम् । अहो बृहत्तमोऽसौ कच्छपः । अद्भुता खलु सृष्टिरीश्वरस्येति ।

प्रश्नाः—क. समय कुतस्ते पुरुषे ? किमर्थं गुरूणि वल्यानि स्थापितानि नौकायाम् ? कथं शोभते बकगण सागरे ?

समासः—दिने दिने इति — प्रतिदिनम् । (अव्ययीभावः)
द्वीपस्य समीपम् — उपद्वीपम् । ,,
मार्गस्य मध्ये — मध्येमार्गम् । ,,
शक्तिम् अनतिक्रम्य— यथाशक्ति । ,,
विष्णो पश्चात् — अनुविष्णो । ,,
जन्मन आरभ्य — आजन्म । ,,

(सर्वदा नपुंसके प्रथमैकवचनम् अस्य सामासिकपदस्य ।)

अभिप्रायः—अस्या कथाया अभिप्राय पञ्चभिर्वाक्यैर्वक्तव्य ।

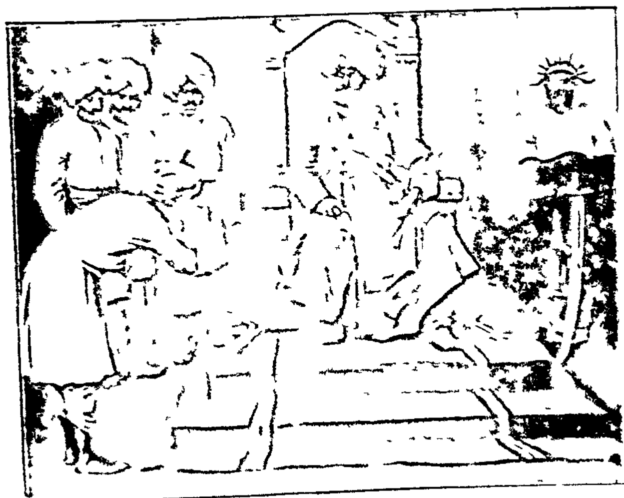
धातुसाधितानि—अस्या कथाया विध्यर्थानि धातुसाधितानि विचिनु ।

त्रयोविंशः पाठः ।

कथाप्रियस्य महीपालस्य ।

कस्मिंश्चिन्नगरे कथाप्रियो नाम कोऽपि राजा उदासीनोऽसौ विनोदेन कालमनयत् स्तुतिपाठकैः सह । प्रत्यहं नूतनः कश्चित्पुरुषः कथयति नृपतयेऽभिनवां । कथाश्रवणेन हृष्टः स भूपश्च तस्मै प्रयच्छति बहुमूल्यं । एकस्मिन् दिने रम्या काचित्कथा तेन श्रुता किंतु

सा सत्वरमेव समाप्तेति स विषण्णोऽभवत् । तदा क्रोधवशात्तेनेदमुक्तम् । 'यः कोऽपि सुदीर्घां कथां कथयिष्यति तस्मै प्रदास्यामि राज्यार्धमात्मनः कन्यां च । परं यस्य कथा शीघ्रमेव समाप्तिं यास्यति तस्य शिरश्छेत्स्यामीति' ।



ततः प्रथमेन कथयित्रा दिनान्तं कथिता हास्यरसेन पूर्णाख्यायिका । किन्तु यदासौ समाप्ता तदा रोषवशात्स राजा तस्य वधमकारयत् । द्वितीयः पण्डितो दिनद्वयपर्यन्तमवर्णयद् वीररसेन युक्तां कांचित्कथाम् । परन्तु समाप्तायामेव तस्यां तस्य शिरश्छिन्नमभवत् । तृतीयाऽपि करुणरसप्रधाना कथा श्रुतामुना राज्ञा । चत्वारि दिनानि व्यतीतानि तस्याः श्रवणेन । किन्तु कथायाः [illegible] च समाप्तिः [illegible]नासीत् । ततः कश्चिद्धूर्तो युवा कथानकं कथयितुं प्रारब्धः । 'आसीत् कोऽपि

महान् धनिकः कस्मिंश्चिन्नगरे । त्रयः पुत्राः द्वे कन्ये च तस्या-सन् । विशालं धान्यागारमासीत्तस्य धनिकस्य । कस्मिंश्चित् दिने तस्यागाराच्छिद्रं निरं तत्र कश्चन खग आगतो धान्यकणं च गृहीतवान् । अनन्तरं कोऽप्यन्यः खग आगतो धान्यकणं च गृहीत-वान् । ततः कश्चिदपरः खग आगतो धान्यकणं च गृहीतवान् ।'

कथाप्रियः—श्रुतमेतदनन्तरं च । ततस्ततः ।

युवा—देव, अनन्तरं कोऽप्यन्यः खग आगतो धान्यकणं च गृहीतवान् ।

कथाप्रियः—ज्ञातमेतद् । अन्यत् किमपि कथय ।

युवा—अनन्तरं कश्चिदन्यः खग आगतो धान्यकणं च गृहीतवान् ।

कथाप्रियः—भवत्वेतद् । रे मूर्ख, किमन्यत्कथयितव्यमस्ति ?

युवा—अनन्तरमन्यः कोऽपि खग आगतो धान्यकणं च गृहीतवान् ।

कथाप्रियः—ननु मूढमते, कथय कथाया अपरं भागम् । किमर्थं पुनः पुनः कर्णकटु प्रजल्पसि एकमेव वाक्यम् ?

युवा—देव, विशालं तद्धान्यागारम् । तस्मात् सर्वान् धान्यकणान् खगाः कथं नीतवन्तस्तदेकैकशः कथनीयम् । पश्चा-द्धनिकस्य कुमाराणां पराक्रमाः कुमारीणां च चातुर्यं वर्णनीयम् । शृणोतु महाराजः । 'अनन्तरं कोऽप्यन्यः खग आगतो धान्य-कणं च गृहीतवान्' ।

कथाप्रियः—विरम, विरम रे शठ । न श्रोतुमिच्छामि नीरसा-मिमां कथाम् ।

युवा—यच्छतु महाराजस्तर्हि राज्यार्धं स्वकन्यां च मह्यम् । जिता भवतः प्रतिज्ञा मया ।

कथाप्रियः—(चिरं विचार्य) ननु सत्यमेतत् । का वा गतिः ? गृहाण मे राज्यार्धं कन्यां च । जितोऽसि खलु त्वया ।

प्रश्नाः—कीदृशोऽसौ राजा ? का प्रतिज्ञा कृता तेन ? किमभवत् त्रयाणां कथकानाम् ? कथमनन्तचतुरोऽभिनद् राज्ञः प्रतिज्ञाम् ?

समासाः—कथाप्रियः । हास्यरसः । धान्यागारम् । महीपालः । दिनद्वयपर्यन्तम् । (एतेषां पदानां विग्रहं कृत्वा नामानि निवेदय ।)

शब्दप्रयोगाः—

१ पुरुषेण कथा कथनीया कथयितव्या वा ।
पुरुषः कथां कथयितुमर्हति ।

२ महीपालेन ——— नटेन कार्यं कर्तव्यं करणीयं वा ।
महीपालः ——— नटेन ——— अर्हति ।

३ राज्ञा राज्यार्धं दातव्यं देयं वा ।
——— राज्यार्धं ——— अर्हति ।

४ ——— धान्यकणा ग्रहीतव्या ग्रहणीया ग्राह्या वा ।
खगाः ——— ग्रहीतुम् ——— ।

चतुर्विंशः पाठः ।

क्रौञ्च-प्रश्नाः ।

पुरा किल राज्यभ्रष्टाः पाण्डवाः कदाचिदितस्ततोऽभ्रमन् निवासाय स्थलमन्वेष्टुम् । मध्याह्नकाले तैः कृतः कस्यचित्तरोराश्रयः । भक्षितानि च तत्र भूमौ पतितानि कानिचित्फलानि । परं न कुत्रापि दृष्टं जलम् । अचिरादेव पिपासया शुष्कमुखी द्रौपदी

युधिष्ठिरः सहदेवमाह । 'अयि वत्स, तरुशिखरमारुह्य समीक्षस्व परितः कोऽपि जलाशयो वर्तते समीपे न वेति ।' तदग्रजस्य वचनमाकर्ण्य सहदेवः शीघ्रं वृक्षमारोहत् सूर्यकिरणैः प्रकाशमानं कासारं चानतिदूरेऽपश्यत् । तं तडागं प्राप्य जलं पातुं सहदेवो यावद्धस्तौ प्रासारयत् तावदेव रक्तशिखां मस्तके धारयन् शुभ्रवर्णः कश्चित् क्रौञ्चोऽवदत् । 'विरम रे वत्स, पयःपानाद्विरम । प्रथमं ब्रूहि मे प्रश्नानामुत्तराणि । अनन्तरं पिब सुखेन जलम्' इति । तृषाकुलः सहदेव इदं वचनमनादृत्य पर्याप्तं जलमपिबत्तत्क्षणं च तत्र मृतः सन्नपतत् ।

ततश्चिरं सहदेवोऽनागत इति ज्ञात्वा तमेव कासारमागतो नकुलः । तत्र सहदेवं गतासुं वीक्ष्य शोकार्तः स बहु व्यलपत् । क्रौञ्चस्तमपि कथितवान् । 'प्रथमं मा स्पृशोदकम् । मह्यं देहि प्रतिवचनम्' इति । नकुलोऽपि तस्मिन्नवहितो नाभवत् पिपासार्दितो जलप्राशनमारभत सपद्येवाम्रियत च । ततो भीमार्जुनावपि तत्र गतौ । कृतपानौ तावपि च पतितौ गतप्राणौ भूम्याम् । तेन चिन्ताकुलो युधिष्ठिरः प्रस्थितः स्वयं जलमानेतुम् । तडागस्य तीरे चतुरो भ्रातॄन् गतासूनवलोक्य भृशं शोकाकुलोऽसौ तेषां मुखेषु जलसेचनं कर्तुमैच्छत् । ततस्तेन क्रौञ्चेनोक्तं पूर्ववत् । तदाकर्ण्य जितेन्द्रियः स धर्मराजस्तं प्रार्थयत । 'उच्यन्ताम् भो भवतः प्रश्नाः । केनापि महात्मना भवता भाव्यम् । न सामान्याः खगा एवं भाषन्ते' इति ।

क्रौञ्चः—कथं नु पण्डितो भवेन्मनुजः ?

धर्मः—वेदविद्यायाः खल्वभ्यसनेन ।

क्रौञ्चः—कोऽसौ धनसंपन्नः सुभूषितोऽपि श्रीमान्न भवेत् ?

धर्मः—यो नाम दीनेभ्यो न ददाति द्रव्यम् ।

कौञ्चः [illegible]

धर्मः [illegible]।

कौञ्चः [illegible]

धर्मः [illegible]।

कौञ्चः [illegible]

धर्मः —[illegible] च।

कौञ्चः —किं [illegible]?

धर्मः —न [illegible]। [illegible]।

कौञ्चः —[illegible]। [illegible] पिब।

धर्मः—[illegible]।

कौञ्चः—तथास्तु।

तत्क्षणं सहसा [illegible]ोदतिष्ठन् युधिष्ठिरस्यानुजाः। सर्वे यथेष्टं तस्मिन्नुदकं पीत्वा द्रौपद्यै किञ्चिदानयन् सुखेन च तत्सरःसमीपे निवासमकुर्वन्।

वर्णनम्—उपरिगतस्याख्यानस्य विस्तरेण वर्णनं क्रियताम्।

प्रश्नाः—किमर्थं पाण्डवा वनमगच्छन्? कथं वाञ्छितं जलं तैः? कीदृशोऽसौ कौञ्चः? कीदृशः स्वभावो युधिष्ठिरस्य?

समासाः—शुष्कमुखी। रक्तकलापः। कौञ्चप्रश्नाः। तृषाकुलः। पयःपानम्। पिपासार्दिता। गतासून्। तृषाशान्तिः। महात्मा। भूतदया। सत्यवचनम्। धनसम्पन्नः। सुवेषः। (एतेषां पदानां विग्रहान् कृत्वा नामानि कथय।)

[illegible]

[illegible]

आसीद्राजा नलो नाम ...
उपपन्नो गुणैरिष्टै ...
अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि ...
ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो नि...
तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो ...
शूरः सर्वगुणैर्युक्तो ...
दमयन्ती तस्य कन्या ...
सौभाग्येन च लोकेषु ...
अतीव रूपसंपन्ना श्रीरि...
न देवेषु न यक्षेषु ता...
नलश्च नरशार्दूलो लोके...
कन्दर्प इव रूपेण मूर्ति...
तस्याः समीपे तु नलं ...
नैषधस्य समीपे च दमयन्...
तथैकदा विहाराय नल ...
तत्रैकं स्वर्णदेहं स हंसं ...
ततोऽन्तरिक्षगो दीनो ...
"हन्तव्योऽस्मि न ते रा...
दमयन्त्याः सकाशे त्वां ...
यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा ...

एवमुक्तस्ततो हंसममुञ्चत्स महीपतिः ।
स तु सत्वरमुत्पत्य विदर्भान् गतवान् खगः ॥ ११ ॥
दमयन्ती तदा हंसं दृष्ट्वा हृष्टा मनोहरम् ।
ग्रहीतुं प्रयत्नाधावत् खगं तं ललितागतिः ॥ १२ ॥
स मानुषीं गिरं कृत्वा भीमकन्यामथाब्रवीत् ।
"दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ॥ १३ ॥
कन्दर्प इव रूपेण रामवद्धन्विनां वरः ।
तस्य वा यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ॥ १४ ॥
सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ।
रामेण सङ्गता सीता विष्णुना च यथा रमा ॥ १५ ॥
त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत्" ॥ १६ ॥
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती तमब्रवीत् ।
"नृवराय नलाय त्वं कथयस्व तथैव माम्" ॥ १७ ॥
तथेत्युक्त्वाऽण्डजः कन्यां भीमस्य मृदुभाषिणीम् ।
निषधान् पुनरागम्य नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥
अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
आह्वयत् स महीपालान् भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १९ ॥
तदा सर्वे क्षितीशा हि दमयन्तीमभीप्सवः ।
अविशन् मण्डपं दिव्यं महासिंहा गुहामिव ॥ २० ॥
दमयन्ती ततो रङ्गं प्राविशत् सा शुभानना ।
मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ २१ ॥
नैषधं वीक्ष्य भैमी तु लज्जानतायतेक्षणा ।
स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम् ॥ २२ ॥

[महाभारते]

भावार्थः—अस्य पाठस्य भावार्थं पञ्चभिर्वाक्यैः संक्षेपेण कथय ।

प्रश्नाः—कैर्गुणैरुपपन्न आसीन्नलः ? के गुणा अत्र वर्णिता दमयन्त्याः ? को दूतः प्रेषितोऽत्र नलेन दमयन्तीं प्रति ? को नाम स्वयंवरः ? के मिलिताः स्वयंवरार्थम् ?

परीक्षणम्—कैः श्लोकैराकृष्यते तव मानसम् ? तच्च केन कारणेन ? द्वितीये श्लोके केनोपमितो नलः ? किमलरं तत्रानेकशो वर्तते ? किं च तस्य कार्यम् ?

पञ्चमे षष्ठे च श्लोके कयोपमिता दमयन्ती नलश्च केनोपमितः ? अष्टमे श्लोके द्वितीयायां पङ्क्त्यां किमक्षरं बहुधा दृश्यते ? कस्तस्य परिणामः ? द्वादशे श्लोके दमयन्त्याः किं विशेषणं भावार्थं सम्यक् पोषयति ? एकविंशतितमे श्लोके किं पदं रम्यतमं हेतुगर्भं च वर्तते ?

प्रयोगविशेषाः—१ दमयन्त्याः सकाशे त्वा कथयिष्यामि ।
२ राजन् न हन्तव्योऽस्मि ते ।
३ मानुषीं गिरं कृत्वा ।
४ विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ।
५ दमयन्तीमभीप्सव क्षितीशाः ।
[एतेषामर्थो विशदीक्रियताम् ।]

षड्विंशः पाठः ।

बुद्धचरितम् ।

पञ्चविंशतिः शतानि संवत्सराणां व्यतीतानि गौतमकुलोत्पन्नस्य सिद्धार्थस्य जन्मनः । भागीरथ्या उत्तरे तीरे कपिलवस्तु

नाम किमपि नगरमासीत् । तत्र नयेन राज्यमकरोत् शाक्य-वंशोत्पन्नः शुद्धोदनो नाम नृपतिः । तस्य सिद्धार्थो नाम पुत्र-रत्नमजायत । स राजसूनुर्बहुसुवृत्तो विवेकशीलश्चासीत् । धनुर्वेदं वेदविद्यां दण्डनीतिं चासावध्यैत । परमेतेषु विषयेषु



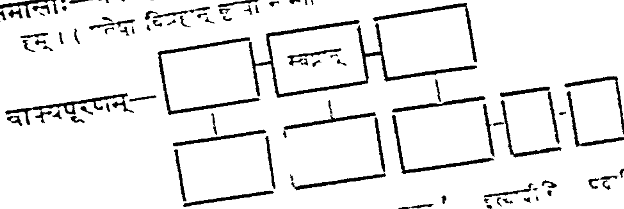
प्रियतमा तस्याध्यात्मविद्या । यदा यदा स मृगयायै वन-मगच्छत् तदा तदा 'किमर्थमेते मृगा हन्तव्या' इति भूत-दययाद्रवत्तस्य हृदयम् । कथंचिद्धनुषि संहितोऽपि बाणः प्रत्याहृतस्तेन न च निक्षिप्तः पुनः पशुषु । इत्थं बहुवारं विपिने नगरे वा विहरन्नसौ दुःखितोऽभवत् परदुःखेन । 'किमर्थं शरीरिणो दुःखमनुभवन्ति कथं च तस्योपशमो भवेत्' इत्यासीदनिशं चिन्ताकुलं तस्य मानसम् ।

अष्टादशवर्षीयस्य सिद्धार्थस्य विवाहः पित्रा सम्पादितः। यशोधरा नाम तस्य पत्नी सुशीला सुरूपा चासीत्। नववर्षानन्तरं तयोः पुत्ररत्नमजायत। महानासीत्तस्य जन्मोत्सवः। सन्तुष्टाश्च सर्वे प्रजाजनास्तेन। आनन्दस्य परां कोटिमभजत् तदा नृपकुलम्। किंतु सिद्धार्थः सदान्तर्दृष्टिः समभावेन दिनान्यनयत्। अथैकस्यां निशायां स्वप्नेऽसौ क्रमेणापश्यद् गलिताङ्गं वृद्धजनं रोगग्रस्तं पुरुषं गतप्राणं नरं स्थितप्रज्ञं मुनिं च। तदा दैवी वाणी चैवमन्तः प्रादुरासीत्। 'सखे सिद्धार्थ, एषु दशानां प्रथमत्रिकेषु दुःखमेव भोक्तव्यं मर्त्येन। तस्योपशमस्तु भवेत् तुरीयायां दशायाम्। ततो यदुचितं तत् क्रियताम्' इति। अनेन स्वप्नेन व्यग्रचित्तः सिद्धार्थो दिनमेकं प्रासादे कथंचिन्नीतवान्। अपरस्यां रात्र्यां स गृहान्निरगच्छत् सुप्तेष्वाप्तजनेषु। तपोऽतपच्च दूरस्थेऽरण्ये। दशवर्षपर्यन्तं तेन सेविताः कतिचित् सिद्धाः। अभ्यस्तं चात्मज्ञानम्। ततो विदितवेद्योऽसौ बुद्ध इति प्रथितोऽभवत्। अचिराच्च जनानां पूजास्थानमजायत।

अमुना बुद्धेन तदनन्तरं स्वानुभवो लोकेभ्यो निवेदितः। धर्मतत्त्वानि च निरूपितानि। 'निष्फलं यज्ञकर्म वर्णभेदा निराधाराश्च' इति तेन प्रदर्शितौ सनातनधर्मस्य दोषौ। सत्यनिष्ठा भूतदया सदाचारः संसारत्यागश्चेति निर्दिष्टानि चत्वारि स्वधर्मस्य तत्त्वानि। लौकिक्या पालीभाषया भगवान् बुद्ध एवमुपादिशत्। तस्मात्सामान्यैर्जनैः सोत्साहं स्वीकृतस्तस्य धर्मः। संस्कृतज्ञाः पण्डिताः प्रथमं तमवारुन्धन्। परं पश्चाद्राजाश्रयं लब्ध्वा विविधेषु देशेषु स धर्मो विस्तारमलभत। सोऽयं धर्मप्रवर्तकः शाक्यमुनिर्वयसोऽशीतितमेऽब्दे जडदेहमुत्सृज्य संप्राप्तो 'निर्वाणम्'।

प्रश्नाः— [illegible] ? [illegible] तेन ? [illegible] ? [illegible] किं [illegible] तेन ? [illegible] प्रतिपादितानि ?

[illegible]



[illegible]

सप्तविंशः पाठः ।

पाण्डवानां द्यूतक्रीडा ।

[illegible]

परं सूच्यग्रमात्रामपि भूमिं दातुं नैच्छन् दुर्योधनादयः कौरवाः । ततः कृष्णमाताया. पाण्डवाः कौरवैं सहायुध्यन्त कुरुक्षेत्रे । दारुणतम स च सङ्ग्रामोऽष्टादश दिनान्यभवत् । भीष्मादीनां वीराणां दुर्योधनादीनां च राजपुत्राणां सहस्रशः आहुतयस्तस्मिन् रणयज्ञे पतिताः । भगवतः कृष्णस्य युक्तिचातुर्येण भीमार्जुनयोर्बाहुबलेन च पाण्डवा विजयिनोऽभवन् प्रभूतं कालं च हस्तिनापुरे राज्यमशासुः ।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ १ ॥

वाक्यानि संयोजय—१ पाण्डवा द्रोणेन शिक्षिता । कौरवा द्रोणेन शिक्षिता । ते धनुर्विद्यायां कुशला अभवन् । ते धनुर्विद्यायां कुशला अभवन् ।

२ युधिष्ठिरो द्यूतकर्मणि प्रसक्तः । तं कौरवा द्यूतक्रीडार्थं न्यमन्त्रयन्त । तेभ्यः शकुनि साहाय्यमयच्छन् ।

३ लाक्षागृहं कौरवैः रचितम् । तत्र पाण्डवा दग्धप्राया आसन् । तस्मान् सद्यः विदुरस्तानरक्षत् ।

४ अज्ञातवासान् पाण्डवा प्रतिन्यवर्तन्त । ते धृतराष्ट्रं राज्यार्धमयाचन्त । दुर्योधनादयस्तेभ्यो न किमपि दातुमैच्छन् ।

वर्णनम्—उपरिगतमालेख्यं विस्तरेण वर्णय ।

उपसर्गकार्यम्—कृ—पाण्डवा ———— अकुर्वन् ।

अधि + कृ — सन्धिकार्ये कृष्ण ———— अधिकृतः ।
अनु + कृ — ———— वृद्धाननुकुर्वन्ति ।
अप + कृ — दुष्ट ———— अपकरोति ।
अलं + कृ — राजान ———— देहान् अलङ्कुर्वन्ति ।
उप + कृ — सज्जन अपकाराय उपकारं प्रतियच्छति ।
निरा + कृ — श्रीकृष्ण ———— सङ्कटानि ———— ।
प्रति + कृ — ———— पाण्डवान् राज्यप्राप्तौ ———— ।

अष्टाविंशः पाठः ।

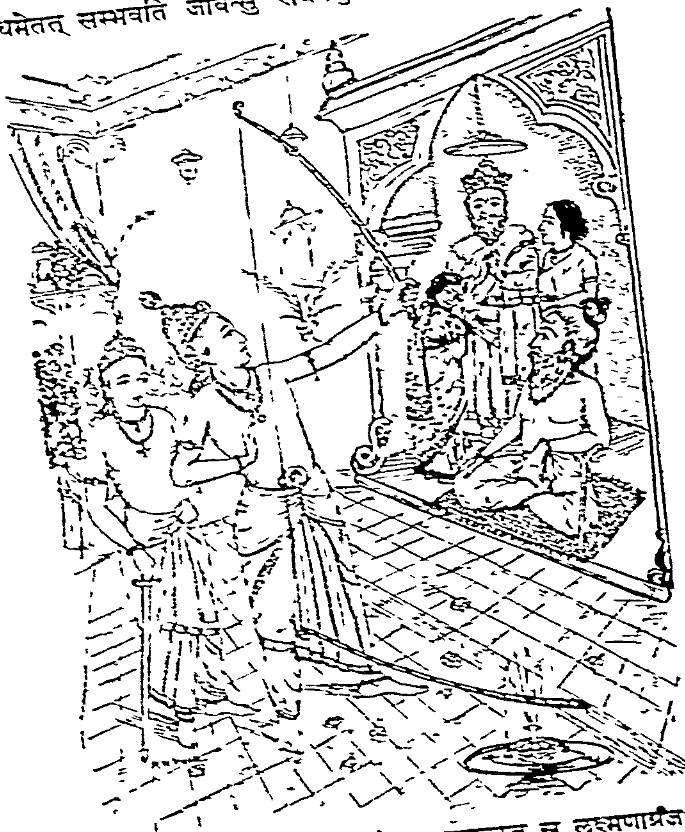
सीतारामयोर्विवाहमङ्गलम् ।



अथ यज्ञसमाप्तेरनन्तरं भगवान् विश्वामित्रः श्रुतवान् जनकदुहितुः सीताया भाविनः स्वयंवरस्य वृत्तान्तम्। अन्येद्युर्निमन्त्रणपत्रिकापि प्राप्ता । तदा रामलक्ष्मणाभ्यां समेतः स ऋषिर्जनकस्य राजधानीं मिथिलां प्रति प्रस्थितः । दूरतो विविधैर्भूषणैरलङ्कृतां मिथिलानगरीं वीक्ष्य भृशमानन्दितौ तौ राजपुत्रौ । प्राकारस्य समीपे यदुद्यानमासीत्तत्र विश्रान्तिमनुभवितुं जलाशयतीरे तरुच्छायायामुपविष्टास्ते त्रयः पथिकाः । तेषामागमनं किङ्करैर्निवेदितं जनकाय । अविलम्बितमेव तं शिष्यानुगतं महर्षिं प्रत्युदगच्छत्स वैदेहः । महतोत्सवेन च राजरथे तान् समारोप्य प्रासादमनयत् ।

अन्यस्मिन्नहनि सुविशाले मणिमालाविभूषिते मण्डपे मिलिता बहवो नृपा राजपुत्राश्च । ततो जनकः शिवचापमानेतुं सेवकानाज्ञापयत् । किङ्करैरानीतं तदैश्वरं गुरुतमं कार्मुकं हस्तेन निर्दिश्य स उदघोषयत् । 'एनं शैवं चापं यः कोऽपि नरवीर उत्थाप्य सज्यं करिष्यति तं मम कन्यारत्नं सीताभिधानं वरिष्यति' इति । तदाकर्ण्य क्रमेण प्रयत्नाः कृता बहुभिर्भूपालैर्धनुषः सज्यीकरणे । परं ते सर्वे विफला जाताः । रावणोऽपि प्रायतत तद्धनुराक्रष्टुम् । गर्वाभिभूतः स यावत्स्वपराक्रमं वर्णयति तावत् कार्मुकस्य गुरुत्वेन चालितोऽसौ राक्षसाधिपो भूमौ न्यपतत् । तच्छरासनं सज्यीकर्तुं न कोऽपि क्षत्रियः समर्थ इति समीक्ष्य जनकोऽपृच्छत्। 'अपि निर्वीरं जातमुर्वीतलम्' इति । अवमानास्पद-

मेतद्वचनं श्रुत्वा रामचन्द्रो मुनिसमादुत्थायाब्रवीत् । 'आः, कथमेतत् सम्भवति जीवत्सु राघवेषु ।' इत्युक्त्वा क्षात्रतेजसा



मलिनयन्नृपगणं लीलयैव शाङ्करं तद्धनुरुदहरत् स लक्ष्मणाग्रजः दक्षिणपाणिना यावत्स धनुर्ज्यामाकर्णमाकर्षति

भग्नं तत्कार्मुकं मध्यभागे । तदा महान् शब्दोऽजायत येन च भीतिग्रस्ताः सर्वे जना अभवन् । ततः पुष्पोत्तमं मालिकां तं रामचन्द्रं सानन्दमवृणुत लावण्यवती मैथिली । तयोर्विवाहोत्सवं दृष्ट्वा प्रमुदिता महर्षय आशीर्भिस्तावन्वगृह्णन् स्वर्गवासिनश्च देवाः पुष्पवृष्टिमकुर्वन् ।

परिणयविधौ भङ्क्त्वाऽनङ्गद्विषो धनुरञ्जसा
जनकसुतया दत्तां कण्ठे स्रजं हृदि धारयन् ।
कुसुमधनुषा पाशेनेव प्रसभं वशीकृतोऽ-
वनतवदनो रामः पायान्नृपाधिनयान्वितः ॥ १ ॥

प्रयोगान्तराणि—

१. तेषामागमनं किङ्करैर्निवेदितं जनकाय । (कर्तृस्थाने ‘जनक’)
२. अपि शैवं धनुः सज्जीकर्तुं न कोऽपि समर्थः । (कर्मणि)
३. राममन्तरेण शैवं धनुः सज्जीकर्तुं न कोऽपि समर्थः (कर्तृस्थाने ‘राम’)
४. रामचन्द्रं मैथिली तदा सानन्दमवृणुत । (कर्मणि)

समासाः—अवनतमुखः । कन्यारत्नम् । शरासनम् । निर्वीरम् । आकर्णम् । अनङ्गद्विट् । कुसुमधनुषा ।

धातुसाधितानि—१. अस्मिन् पाठे वर्तमानकालिकानि यानि कृदन्तानि सन्ति तानि दर्शय । यत्–वर्णय्–आकर्ण्–इत्यादीनां च तादृशानि साधय ।
२. प्रयोजकरूपाणि दर्शय । प्राप्–स्पर्श्–इत्यादीनां च तादृशानि साधय ।
३. ‘सज्जीकृतम्’–‘वशीकृत’–तथा च ‘सज्जीभूतम्’–‘वशीभूतः’ इत्यादीनि अन्येषु वाक्येषु प्रयोजय ।

वर्णनम्—उपरिगतस्य चित्रस्य विस्तरेण वर्णनं कुरु ।

नवविंशः पाठः ।

रामचन्द्रस्य वनवासः ।

अथ वृद्धत्वमापन्नो दशरथश्चतुर्णामपि पुत्राणामनुरूपाभिर्भार्याभिर्विवाहं समपादयत् । एवं गृहस्थाश्रमे महत्तमं कर्तव्यं संपाद्य आत्मानं धन्यं मन्यमानः स क्षितिपोऽचिन्तयत् । 'नूनं कृतकृत्योऽहमधुना । दिष्ट्या, एतादृशैः सर्वगुणसम्पन्नैस्तनुजैः सेवितोऽहं भजे संसारसुखस्य परां कोटिम् । सम्प्रति हि राज्यधुरां प्रियतमे रामचन्द्रे निक्षिप्य लब्धुमिच्छामि विश्रान्तिम्'। इति मनसि कृत्वा कुलगुरोर्वसिष्ठस्यानुज्ञयाधिकारिण आज्ञापिताः सर्वेऽभिषेकसाहित्यं सम्पादयितुं नगरीं चालङ्कर्तुम् ।

एवं वृत्तान्तं श्रुत्वा मन्थरया प्रेरिता कैकेयी दशरथमवदत् 'यदि सत्यमेव मयि भवतोऽनुरागस्तर्हि भरतो भवतु युवराजो रामश्च वने वसतु चतुर्दश वर्षाणि । पुरा सङ्ग्रामे भवता प्रतिज्ञातं वरद्वयमहमेवं याचे।' इत्थं हृदयभेदि तस्या वचनमाकर्ण्य मूर्छितोऽभवद्दशरथो वात्सल्यातिशयेन ।

विचित्रेयं दैवगतिः । यतः सुनिश्चितमभिषेकदिनं सुदुःखदं वनवासदिनमभवत् । अभिषेकमण्डपं नागच्छद्रामचन्द्रः किंतु दण्डकारण्यम् । सिंहासने नोपाविशद्रामभद्रः किंतु नौकायाम् । मङ्गलवाद्यानि नानदंस्तदा किंतु रुदितानि पौराणाम् । पुरजना न सममानयन् रामम्आचारलाजैः किंतु वनस्पतयः पुष्पैः । अहो, अज्ञेयता भवितव्यस्य । रामेण सह सीता लक्ष्मणोऽपि च प्रस्थितौ । शोकविकला अभवन् सर्वे पौराः । हा कष्टम् । ५ म

पौराणां प्राणा एव ननु गता दण्डकारण्यम् । विवेकशीलो भगवान् वसिष्ठस्तत्रासान्त्वयत् सर्वान् विविधाभिः कथाभिः ।

नौकया भागीरथीमुत्तीर्य सीतया लक्ष्मणेन चानुगतो रामो वनं प्राविशत् । स्थाने स्थाने ऋषिभिः पूजितोऽसौ तेषां भयनिवारणमकरोत् । मुनिभार्याभिः संमानिता सीता लीलयासहत वनवासस्य दुःखं पत्युः समागमेन । लक्ष्मणः सदा फलाहारं कुर्वन् तत्परोऽभवत् सीतारामयोः सेवायाम् । अत्रान्तरे मातुलगृहादयोध्यामानीतो भरतः कैकेय्यै भृशमकुप्यद्रामचन्द्रस्य दर्शनाय चित्रकूटमगच्छद् रामं प्रत्यवदच्च । 'भवतां पादुके स्थापयामि सिंहासने प्रतिनिधित्वेन च वहामि राज्यधुराम् । एष मे निश्चयः । अतः परं कुलगुरवो भगवन्तः प्रमाणम्' इति । ततो वसिष्ठेनोक्तम् । 'साधु रे वत्स, साधु । बन्धुप्रीत्या धर्मनिष्ठायाश्च परकाष्ठैवासौ दृष्टास्माभिरद्य । युवयोरेव स्वार्थत्यागो जगति जनानां बोधरूपो भविष्यतीति मे भाति' इति । अनन्तरं चिरेण पञ्चवटीं प्राप्ता रामसीतालक्ष्मणाः । तत्प्रदेशस्य सौन्दर्येणाकृष्टास्तत्रैवाश्रमं कृत्वा ते न्यवसन् ।

जातः सूर्यकुले पिता दशरथः क्षोणीभुजामग्रणीः
सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी यस्यानुजो लक्ष्मणः ।
दोर्दण्डेन समो न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
रामो येन विडम्बितोऽस्ति विधिनान्यत्रिलङ्घने का कथा ॥ १ ॥

वाक्यानि संयोजय—१ एव [illegible] कर्तव्यं दशरथोऽकरोत् । [illegible] । गतवन्ते राज्यभारं न समर्पितवान् ।

२. कैकेय्या वचनं हृदयभेदि भवति । तद् दशरथ [illegible] । तदा स निःसन्नो भूमौ पतति । [illegible]

३. रामचन्द्र सीता लक्ष्मण वनगमनाम । स भागीरथीमुत्ततार । नौका नद्या उत्तरणस्य साधनम् । तत्र स वनं प्राविशत् ।

वाक्यपूरणम्—१. दशरथो ———— यौवराज्ये ———— (स्था)।

२. मन्थरा ———— रामाभिषेकस्य वार्तां ———— (नि + विद्)।

३. कैकेयी ———— दण्डकारण्यं ———— (प्रेर्)।

४. त प्रदेश ———— गोदावरी ———— (स्रु)।

५. वसिष्ठो ———— अयोध्याराज्ये ———— (नि + युज्)।

वर्णनम्—रामस्याभिषेकदिने यत् किमपि दैवेन घटितं तद्वर्णय।

त्रिंशः पाठः।

पम्पा सरसी।

सौमित्रे शोभते पम्पा विशाला विमलोदका।
फुल्लपद्मा हास्ययुक्ता शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ १ ॥
पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम्।
सृजतां पुष्पवर्षाणि वर्षे तोयमुचामिव ॥ २ ॥
पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः।
कुसुमैः क्रीडतीवासौ बालकः कन्दुकैर्यथा ॥ ३ ॥
विक्षिपन्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कटाः।
मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते ॥ ४ ॥

अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ।
भृङ्गमारुतगानस्य तालं धृत्वा मनोहरम् ॥ ५ ॥
पश्य लक्ष्मण सन्नादं वने मोदविवर्धनम् ।
पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामवकूजितम् ॥ ६ ॥
जले तरुणसूर्याभैर्भ्रमराहतकेसरैः ।
पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥ ७ ॥
पवनाहतवेगाभिरूर्मीभिर्विमलेऽम्भसि ।
पङ्कजानि विराजन्ते ताड्यमानानि लक्ष्मण ॥ ८ ॥

श्रोत्रं हंसस्वनोऽयं सुखयति मधुरो नूपुराह्लादकारी
दृष्टिप्रीतिं विधत्ते तटतरुविवरालक्षिता सौधमाला ।
गन्धेनाम्भोरुहाणां परिमलपटुना जायते घ्राणसौख्यम्
गात्राणां शान्तिमेते विदधति मरुतो वारिसम्पर्कशीताः ॥ ९ ॥

नीपस्कन्धे निवसति लसद्बर्हभारो मयूरो
दीर्घापाङ्गश्चरति च तृणं शाद्वलोऽयं कुरङ्गः ।
कुम्भेनोच्चैः स्पृशति विटपे सल्लकीं कुञ्जरोऽसौ
कस्मै नायं रुचिरसरसो रोचते तीरभागः ॥ १० ॥

(रामायणे)

परीक्षणम्—कं भावमुत्पादयतीदं काव्यं पाठकस्य मनसि? के श्लोका रम्यतमाः सन्ति? तदपि केन कारणेन?
केनोपमितं वन-वृक्षा-पुष्पाणि स्थाने स्थाने? वृक्षनारङ्गोद्वेष्टितानि च कथं वर्णितानि?
कानीन्द्रियाणां शान्तिं विदधाति वृष्टिः? तदपि कथम्?
तृतीये-श्लोके केनोपमितो मारुतः कुसुमानि च? प्रथमायां पङ्क्त्यां किमक्षरं बहुकृत्वो दृश्यते? किं तस्य कारणम्?
पञ्चमे सप्तमे च श्लोके यो यो भावार्थो ज्ञायते तं तं विस्तरेण ब्रूहि

चरमे श्लोके कस्य वर्णनं कृतम्? तत्र समासोक्तिः कथं दृश्यते तद् विशदीकुरु। तत्र [illegible] दर्शय।

समासाः—निमीलोद्गता—कुसुमोत्कटा—तरुणसूर्याभे—[illegible]—पवनाहतवेगा।

एकत्रिंशः पाठः।

सीताहरणम्।

अथ कदाचित् पञ्चवट्यापराह्णकाले रामः सीतया सहोद्याने विनोदं कुर्वन्नासीत्। लक्ष्मणस्तूटजं परितः प्राप्तावसरश्चरति स्म। अकाण्डे दृष्टः कश्चिद्धरिणः सीतया। सुवर्णमयं तस्याङ्गं रुचिरा चाकृतिरासीत्। तं दृष्ट्वा वैदेही प्रार्थयत भर्तारम्। अयि आर्यपुत्र, पश्य पश्यैनमद्भुतं मृगम्। कनकमयं दृश्यतेऽस्य शरीरम्। गृह्णात्वेनं सजीवमार्यपुत्रो मदर्थमिति। तदा कौसल्येयोऽवदत्। 'नूनमपूर्वोऽयं कुरङ्गो जानकि। अहमपि मोहितोऽस्य दर्शनेन। पर्णशालां त्वं गच्छ यावदहमेनं धृत्वानेष्यामि।' इत्युक्त्वा मृगमन्वधावत् स वीरः।

असम्भवं हेममृगस्य जन्म
तथापि रामो लुलुभे मृगाय।
प्रायः समापन्नविपत्तिकाले
धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति॥ १॥

इति विपश्चिद्भिर्यदुक्तं तत्सत्यमेव। अस्तु।

महता जवेन धावन्स हरिणः सुदूरमनयद् रामम्। सजीवोऽयं न हस्तगतो भविष्यतीति मत्वा रामेण तस्मिन्निपातितो निशितो बाणः। तेन मर्मणि भिन्नोऽसौ कुरङ्गो म्रियमाणो मानुषीं वाचमाश्रित्याक्रोशत्। हा लक्ष्मण, हे सीते, प्रिये। त्रायस्व मामिति।

तदाकर्ण्याश्रमस्था सीता भृशं चिन्ताकुलाभवल्लक्ष्मणं च प्राहिणोद् रामसाहाय्यार्थम्। उटजसीमां मोल्लङ्घयेति तां विज्ञाप्य सोऽग्रजस्य मार्गमन्वधावत्। दूरमपगते लक्ष्मणे भिक्षुवेषेण प्राप्तो रावणः पर्णशालाया द्वारम्। 'भवगति भिक्षां देहि' इति तस्य याचनां श्रुत्वा जानकी बहिरागच्छत्। तां कपटरूपो लङ्केशोऽब्रवीत्। हे वैदेहि मया सहागच्छ लङ्कानगरीम्। तस्या अहं भूपतिर्भाग्यशाली रावणः। किमर्थमिदं वनं सेवसे तेन तापसेन सह। मया सह राज्यसुखमनुभव। इत्युक्त्वा स क्रूरकर्मा रावणो बलात्तामाकृष्य प्रापयत वायुवेगेन लङ्काम्।

आश्रमं प्रत्यागतो रामः सीतामपश्यन् प्रमुक्तकण्ठमरोदीत्। इतस्ततो भ्रमतस्तस्य जातं वानरैः सह सख्यम्। महानुभावेन हनुमता दृष्टं सीताया निरोधनस्थलम्। कपीनां सैन्यं रामो लङ्कामनयद्रावणं च सङ्ग्रामेऽहन्। ततः पुष्पकमारुह्य रामः सीतया परिवारेण च सह न्यवर्ततायोध्यामानन्दयञ्च पौरान्।

रामः सीतां हुतभुजि परीक्ष्यैव लक्ष्मीस्वरूपा-
मादायैनां हरिवरगणैः संवृतः पुष्पकेण।
गत्वायोध्यां पवनतनयाराधितः सानुजश्च
साम्राज्यस्थः सह दयितया तत्र रेमेऽभिरामः॥ १॥

समासाः—सुग्रीवसम्भाषणम्। समापन्नविपत्तिकाले। सहर्षम्। लङ्काधिपति। चिन्ताकुलहृदया। विसञ्ज्ञा।

प्रयोगान्तराणि—१ हेममृगस्य छद्मरूपमिति न ज्ञातं रामेण । (नञौ दूरीकृत्य भावार्थो वक्तव्य)

२. तेन मर्मणि विद्धोऽसौ हरिणो म्रियमाणो मानुषीं वाचमाश्रित्याक्रोशत् । (रेखाङ्कितस्थानेषु भिन्नपदानि प्रयोक्तव्य ।)

३ महता जवेन धावन् मृगो रामं दूरमनयत् । (कर्मणि)

४ दूरमपगते लक्ष्मणे भिक्षुवेषेण रावणः पर्णशालाद्वारं प्राप्तः । ('यदा-तदा' इति पदद्वयेन भावार्थो वक्तव्य ।)

५ रामः काञ्चनमृगाय लुभ्यति स्पृहयति वा । (कर्तृस्थाने 'मृगः' प्रयोक्तव्य ।)

६. किमपि सङ्कटमापतितं राघवस्य राघवं वा । (कर्तृस्थाने 'राघवः' प्रयोक्तव्य ।)

७. लक्ष्मणेन निर्दिष्टा मर्यादा सीतयोल्लङ्घिता । (उचितैर्विशेषणपदैः क्रियाविशेषणैश्च वाक्यं विस्तारय ।)

वेषवर्णनम्—यदा रावणेन भिक्षुवेषो धृतस्तदा यानि राजचिह्नानि तेन त्यक्तानि यानि च भिक्षुचिह्नानि स्वीकृतानि तेषां वर्णनं विस्तरेण लिख्यताम् ।

तुल्यरूपाः शब्दाः-प्रवादः-प्रसादः । सन्देहः—सन्दोहः ।
मनोभावः—मनोभवः । निशाचरः—निशाकरः ।
प्रेषिता—प्रोषिता । आकर्णम्—आकर्ण्य ।
अपगत—उपगत । क्रन्दनम्—क्रन्दन ।

[एतान् शब्दान् वाक्येषु प्रयोजय]

त्रिषु लिङ्गेषु समानार्थाः शब्दाः—१. दाराः (पु.)—भार्या (स्त्री.)—कलत्रम् (न.) २. कायः (पु.)—तनुः (स्त्री.)—शरीरम् (न.) ३. मार्गः (पु)—रथ्या (स्त्री.)—वर्त्म (न.) ४. तटः (पु.)—तटी (स्त्री)—तटम् (न)

द्वात्रिंशः पाठः ।

वर्षा-वर्णनम् ।

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ।
वसन् माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयं स कालः सम्प्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
सम्पश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ २ ॥
मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ।
मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ ३ ॥
एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ।
सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ४ ॥
कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ।
अन्तःस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥

रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायु-
र्निदाघदोषा हि तथा प्रशान्ताः ।
स्थिता च यात्रा वसुधाधिपानां
प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ ६ ॥

क्वचित् प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभो विकीर्णाम्बुधरं विभाति ।
क्वचित् क्वचित् पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ ७ ॥
समुद्वहन्तः सलिलस्य भारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ।
महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ ८ ॥
तडित्पताकाभिरलङ्कृतानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ।
विभान्ति रूपाणि बलाहकानां रणोत्सुकानामिव वानराणाम् ॥ ९ ॥

मुक्तासमं स्वच्छजलं पतद्वै सुनिर्मलं पर्णपुटेषु लग्नम् ।
हृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृषिता. पिबन्ति ॥ १०

महान्ति कूटानि महीधराणां धौतानि धाराभिरलङ्कृतानि ।
विभान्ति नूनं विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ११ ।

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति सुनिःश्वसन्ति
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः फुल्लप्रसूनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ १२ ।

(रामायणे)

प्रश्नाः—कः करोत्येतद्वर्षावर्णनम्? के श्लोका रामचन्द्रस्य तात्कालिकं मनोवृत्तिं सूचयन्ति? वर्षासु किं दृश्यते नभसि? के हर्षिता भवन्ति तदा? के निदाघस्य दोषाः? कथं प्रशाम्यन्ति ते?

परीक्षणम्—को रसः प्रधानोऽस्मिन् काव्ये? कैः श्लोकैराकृष्यते तव चित्तम्? तदपि कस्मात्कारणात्? स्थाने स्थाने केनोपमितं नभ-मेघ-विद्युत्-शैल-प्रभृति?

तृतीयश्लोकस्याभिप्रायं हिन्दीभिर्लिख्यताम् ।

षष्ठे श्लोके पूर्णोपमा दृश्यते । तत्र विविधानां पदानां रहस्यं स्पष्टीक्रियताम् ।

सप्तमेऽष्टमे च श्लोके कानि पदानि नदन्तीति भावार्थं सूचयन्ति? एतच्छ्लोकयोरुत्तरार्द्धस्य पदच्छेदं कुरुत । समासविग्रहोदाहरणानि प्रदर्शय ।

नवमे श्लोके को रसो वर्णितः कविना? कानि पदानि तं सूचयन्ति? कान्यक्षराणि च तं रसं पोषयन्ति?

आलेखनम्—इदं सर्वं वर्षावर्णनं पत्र सूचित संकेतानुसारं चित्रे स्थाने स्थाने तं तं वर्णं प्रलेखय ।

साधितानि विशेषणानि—हैमी—हेम्ना निर्मिता ।
शैल —शिलाभि रचित' ।

[इत्थमेतेषा शब्दानां विशेषणानि साधय]

इन्द्रस्य इदम्—————— ।
शिवस्य एष —————— ।
विष्णो इयम्—————— ।
पर्वतस्य इदम्—————— ।

त्रयस्त्रिंशः पाठः ।

जातिधर्मः सुदुस्त्यजः ।

अथ कस्मिंश्चिदरण्ये व्याधैः स्थापिते पञ्जरे पतितः कोऽपि व्याघ्रः । पञ्जरान्निर्गन्तुं महान्प्रयत्नः कृतस्तेन । तथापि गुरुत्वात्स पञ्जरः स्थानान्नाचलत् । तस्य द्वारमप्युद्घाटयितुमक्षमः सोऽभवत् । ततः कोऽपि ब्राह्मणो निकटवर्तिना वर्त्मनागच्छंस्तेन दृष्ट उक्तश्च ।

व्या०—भो दयालो ब्राह्मण, सर्वथा परोपकारी भवान् भूतदया च भवतो धर्मः । पश्य, एषोऽहमस्मिन् कारागारे पातितो नृशंसैर्व्याधैः । मोचय मामस्मात्पञ्जरात् । महत्पुण्यं खलु प्राप्स्यति भवाननेन कर्मणा ।

ब्रा०—प्रकृत्या हिंस्रो व्याघ्र इति जना वदन्ति । क्रूरस्य कारागृहवास एव योग्यो न तु स्वातन्त्र्यमरण्ये । यद्यहं त्वां मोचयामि तर्हि त्वं सपद्येव व्यापादयिष्यसि गवादीन् । अपि च मुक्तमात्रो मामेव व्यापादयिष्यसि प्रायस्त्वं घातशीलः । कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः कर्तव्यो दया वा दर्शयितव्या ।

ज०—(सस्पृहम) कथं महाराज, कथमविशस्त्वं तत्र ?

व्या०—एवं रे जडमते ! यथापूर्वमेषोऽहं पञ्जरे स्थितः (पञ्जरं प्रविशति)।

ज०—भवतु। (निमिषार्धादेव जम्बूकः पञ्जरस्य द्वारमवः पातयति) त्वमत्रैव मृत्युमपेक्षस्व रे शठ। कृतघ्नस्यायमेव दण्ड उचितः। गच्छ भो ब्राह्मण, स्ववर्त्मना। मा विश्वासं कुरु मारात्मकस्य वचसि।

एवं बुद्धिचातुर्येण शृगालो ब्राह्मणं रक्षितवान्। शठं प्रति शाठ्यमेव कार्यं न तु सत्यम्।

वाक्य-प्रयोगाः—१. व्याघ्रं ग्रहीतुकामो व्याध पञ्जरमस्थापयत्।
(कर्तरि भूतकालवाचकं प्रयोजय पुनश्च कर्मणि।)
२. स्वमोक्षोपायं चिन्तयन् स शार्दूल पान्थमपश्यत्। (यथापूर्वम्।)
३. घातशील पशु कथं मोचयितव्य इति शङ्कमानो ब्राह्मणो व्याघ्रमवदत्। (यथापूर्वम्)

उपसर्गकार्यम्—१. श्वस्–आश्वस्–विश्वस्–निश्वस्।
२. स्था–प्रस्था–अनुस्था–उपस्था–उत्था–संस्था।
३. गम्–आगच्छ्–उपगच्छ्–अधिगच्छ्–अवगच्छ्–संगच्छ्।
४. विश्–उपविश्–संविश्–निर्विश्–। (वाक्येषु प्रयोजय।)

विशदीकरणम्—१ पञ्जरान्मुक्तोऽहं तपस्तप्त्वा भगवत्प्राप्तिं साधयिष्यामि। (त्रिभिर्वाक्यै)
२ चिरकालेनानशनात्क्षुधितोऽहं त्वामुपकारिणमपि भक्षयिष्यामि। (चतुर्भिर्वाक्यैः)
३. व्याधस्थापितात् पञ्जरान्मोचितो व्याघ्रो ममोपकारं विस्मृत्य मामेव कृतघ्नो भक्षितुकाम। (पञ्चभिर्वाक्यै)

नाट्यम्—एषा कथा कुमारैर्नाटयितव्या। शृगालेन प्रयोजिता युक्तिश्चावगन्तव्या।

चतुस्त्रिंशः पाठः ।

कालीयमर्दनम् ।

पुरा किल गोकुले वृन्दावने च भगवता कृष्णेन शैशवे यत् किमपि विहृतं तद्वर्णनीयं खलु । सर्वमेव गोकुलमनुरक्तमासीत् तस्मिन्नन्दात्मजे । अपूर्वः कोऽप्ययं पुत्र इति तस्मिन्नस्निह्यद् वात्सल्यातिशयेन यशोदा । असामान्योऽयं खेलनपटुर्वयस्य इति तमन्वगच्छन् सर्वे समवयस्का गोपकुमारा महता मित्रभावेन ।

अथ कदाचिद् वृन्दावने बहुभिर्गोभिर्वत्सैर्गोपैश्च परिवृतः कृष्णो यमुनायास्तटे क्रीडन्नासीत् । क्रीडाप्रसङ्गेन समीपस्थे गभीरे जलाशये पतितस्तस्य कन्दुकः । कालीयो नाम महान् सर्पोऽवसत्तस्मिन् ह्रदे । बहवो धेनवो वत्साश्च तेन हता इति तद्विषये श्रुता विविधाः कथा गोपकुमारैः । सविषं जलं तेन कृतं समन्तात् । स उरगः कथमपि निग्रहीतव्य इति मनसि निश्चित्य कृष्णः क्रीडोपक्रमे समीपस्थं वृक्षमारोहत् । तस्य शाखायाश्च तस्मिन् ह्रद आत्मानमपातयत् । तेन भीताः सर्वे गोपसुता उच्चैराक्रोशन् इतस्ततश्चाधावन् । ततो महान् कोलाहलो जातः । 'कालीयस्य ह्रदे मग्नः कृष्णः कथमधुना क्षेमेण निवर्तेत' इति तेषां महती चिन्ता । अत्रान्तरे व्रजमधावन् केऽपि गोपबाला न्यवेदयंश्च यशोदायै तं वृत्तान्तम् । तच्छ्रुत्वा वृन्दावनमागच्छत् सा भृशं दुःखविह्वला शतशो गोपीभिर्गोपैश्च परिवृता । अमुह्यच्च ह्रदतटे कृष्णमदृष्ट्वा । तदा सर्वे गोपजनाः प्रमुक्त-

महानालोडनशब्दो जातस्तस्मिन् ह्रदे । सहसैव प्रादुरासीत् श्रीकृष्णः कालीयस्य फणोपरि सलीलं नृत्यन् । संज्ञां प्रापिता यशोदा तादृशं कृष्णं दृष्ट्वा पुनरपि भयाकुलामुह्यत् । ततः सर्वैर्गोपगणैः पुनश्च प्रार्थितः श्रीकृष्णस्तं कालीयं निर्विषं कृत्वा सुदूरं गन्तुमादिश्य च नदीतीरं प्राप्तः । भूयोऽपि संज्ञां लब्ध्वा यशोदा यदा स्वनन्दनं पार्श्वेऽपश्यत् तदा सानन्दं तमालिङ्गत् । मुहुर्मुहुः कोमलं तस्य वदनमचुम्बत् । अश्रुधाराभिश्च तमसिञ्चत् । निरपराधं श्रीकृष्णं पुनरागतं वीक्ष्य सर्वं गोकुलमानन्दितमासीत् । इत्थं बालो नागकुलं शिक्षितवान् लोकोत्तरपराक्रमञ्च चकार ।

प्रश्नाः—[illegible]

उचितानि विशेषणानि प्रयोज्य—[illegible]

प्रयोगान्तराणि—[illegible]

पञ्चत्रिंशः पाठः ।

॥ श्रीः ॥

स्वस्ति । पुण्यपत्तनात्सदाशिवशर्मा मुम्बापुरीस्थं चिरजीविनं विश्वनाथं सस्नेहं सोत्कण्ठमाशीःसहस्रपूर्वकं समालिङ्ग्य कुशलं वार्तयति । कुशलमिहास्माकं सर्वेषाम् । सानन्दं वाचितं वत्सस्य सन्देशपत्रमस्माभिः । परीक्षायां महद्यशो वत्सेन प्राप्तमिति भृशं प्रमुदिताः सर्वे वयम् । एनमानन्दं निवेशयितुं हृदयस्याव-काशोऽत्यल्प इति मन्यते तव माता । त्वद्विजयेन प्रेरितः प्रभाकर एतादृशीमेव सिद्धिं प्राप्नोम्यहमिति सहर्षं पठनेऽधिकतरं प्रसक्तो भवति । बालो मधुकरस्तावदितस्ततो धावन्सर्वेभ्यः प्राति-वेशिकेभ्यः कथयति सोल्लासं 'सिद्धार्थो ममार्यः परीक्षायाम् । सिद्धार्थो ममार्यः' इति ।

अधुना यदन्यत्पठनीयं तत्सावधानं पठ्यताम् । 'शरीरमाद्यं खलु सर्वसाधनम्' इति शास्त्रवचनं न कदापि विस्मरणीयं त्वया ।

आरोग्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेद्धुताशनात् ।
ज्ञानं सदाशिवादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ १ ॥

इत्यस्माकं धर्मगुरूणामुपदेशः सर्वथा विद्यार्थिभिर्गृहस्थैश्चानु-सरणीयः । अस्तु । त्वदीया कुशलवती वार्ता प्रतिसप्ताहं प्रहेया । इत्यायुष्मति कोटिशः प्रेमाशिषः

शके १८४९ वैशाखवदि १२ दशां गुरुवासरे । } जोशीकुलोत्पन्नस्य सदाशिवशर्मणः ।

भावार्थः—विपुलचन्द्रेणात्र संक्षेपेणास्य पत्रस्याशयो निवेदनीयः ।

ग्रथनम्—द्वौ पुरुषौ—चन्द्रकान्त—श्यामाप्रसाद—माली वृक्षः ।
इत्यादिभिः प्रस्तुतपाठोपकरणैर्युक्ता कापि कथा रच्यताम् ।

संशोधनम्—[एतेषु वाक्येषु यद्यत् पदमर्थविपर्यासं करोति तदन्वेष्य । तस्य तस्य स्थाने युक्तार्थं पदं प्रयोज्यं च ।]

१ शरीरेऽस्वस्थिते मानवस्य चित्तं प्रसन्नं भवति ।

२ निद्रितो नृप वदति जलमानयेति ।

३ प्रभाते सूर्याभिमुखं यस्तिष्ठति स स्वच्छायां पुरतोऽवलोकयति ।

४ वारणस्य विपुले नेत्रे लघू च कर्णौ शरीरयन्ति पोषयन्ति ।

षट्त्रिंशः पाठः ।

॥ श्रीः ॥

स्वस्ति । मुम्बापुर्यां सदाविनीतः पितृचरणपरो विश्वनाथः पुण्यपत्तनस्थान् सकलगुणाकरभूतान् पूज्यतातचरणान् सदरमानं साष्टाङ्गं प्रणम्य पत्राऽलिखितविज्ञापयति । इतोऽहं सम भवतामाशीर्वादेन । उपेक्षाहतैः परिपूर्णं भवनं इदमद्य निवीर्यं शोकैर्दुःखपूर्णैश्च निहितं च इव्ये । न कदापि विस्मरामि तातचरणं धर्माणां पा ' स्नेहेन तत्पूर्णभवेद् इति मे निश्चयः ।

सीतालक्ष्मणाभ्यां समेतः स दाशरथिर्यान्यलौकिकानि चेष्टितानि कृतवांस्तेषां साक्षीभूतानि विविधानि स्थलानि दृश्यन्तेऽत्र । भगवत्या गोदावर्या शुचीकृतोऽयं भूप्रदेशः । पुरा किल श्रीशङ्करं तपसा भृशमतोषयत् तपोनिधिर्गौतमः । तदा 'वरं वृणु' इति त्रिनेत्रेणादिष्टः स मुनिरयाचत । 'हे कैलासपतेऽस्मान् दक्षिणापथवासिनो जनान् पावयितुं प्रहिणु स्वर्धुनीं भागीरथीम् । तेन हि सफलं भविष्यत्यस्माकं जीवितम्' इति । अनया प्रार्थनया प्रीतः प्रभुः पार्वतीशः क्षेत्रवरे त्र्यम्बके गिरिशिखरे व्यसृजद् गङ्गाम् । तस्मात्स्थानात्पूर्ववाहिनी निम्नगेयं गोदावरी प्रस्रवति महता वेगेन नासिकं प्रति । अत्र पुनर्दक्षिणां दिशं सा परिवर्तते । तेन नितान्तं पावनोऽसौ जलौघो मालिन्यं प्रमार्ष्टि निकटवर्तिनाम् । विशेषतोऽधुना सिंहस्थे गुरौ पुण्यतरमेतत्तीर्थम् । तस्मादेतत्स्थलं प्रेक्षणीयं भवद्भिरस्मिन्संवत्सरे । क्षेत्रस्थाः क्षेत्रस्थान् सम्मानयन्तु दर्शनेन । 'सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवतु' इतीषत्परिवर्तितं कविवचनं सत्यतां यात्विति विज्ञप्तिः । इति शम् ।

भवदीयः

पञ्चवट्यां संस्कृतपाठशालायां
शके १८४९ श्रावणशुद्धि २ या शनौ । } सन्तकुलोत्पन्नो दिवाकरः

पत्रलेखनम्—गीर्वाणभाषायां पत्रलेखनस्य या परिपाटिः प्रसिद्धा तस्या विशेषान् दर्शय ।

छात्रभावेन परिकल्प्य किमपि पत्रं स्वगुरवे प्रेषय । तस्मिन् स्वग्रामस्थस्य कस्यचिन्महापुरुषस्य पराक्रमं वर्णय ।

पद-परीक्षणम्—पूत-—पावयितुम्—पुनाति—व्यसृजत्—धारयन्ती—सोत्कण्ठाः—प्रमार्ष्टि—इत्यादीनां पदानां प्रक्रियां स्पष्टीकुरुतम् ।

अर्थसम्बन्धः—आभाणकस्योदाहरणं तस्यैवाङ्केन प्रदर्शय ।

[आभाणक]	[उदाहरणम्]
(१) यथा बीजं तथा वृक्षो यथा वृक्षस्तथा फलम् ।	( ) दारिद्र्यग्रस्तो दुर्जनग्रस्तोऽपि तुकारामः सर्वदा स्थिरचित्तोऽभवत् ।
(२) तेजसां न हि वयः समीक्ष्यते ।	( ) सर्वेभ्यः सङ्कटेभ्यः सदा श्रीकृष्णः पाण्डवानरक्षत् ।
(३) स नाम जयिनां जयी जयति यो निजं मानसम् ।	( ) कुमारोऽप्यभिमन्युः कौरवाणां चक्रव्यूहं प्राविशत् ।
(४) नन्दादन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्या ।	( ) लवकुशयोः पराक्रमो रामसदृश एवासीत्

अष्टात्रिंशः पाठः ।

दुर्योधन-भीमयोर्युद्धम् ।

भाग्यश्रिया विरहितो हतबन्धुवर्गो
दुर्योधनोऽपि तनुपालनमात्रकार्यः ।
द्वैपायनं ह्रदमुपेत्य निलीय तस्मिन्
संस्तम्भिताम्भसि भुजङ्ग इवावतस्थे ॥ १ ॥

तत्राप्यदत्तावसराः प्रवृत्तिं
ते पाण्डवास्तस्य कुतोऽप्यवाप्य ।
जिघांसवः शीघ्रमनुद्रुतास्तं
शत्रुं महान्तोऽपि न रोचयन्ति ॥ २ ॥

ते वासुदेवप्रतिपन्नरश्मि
पञ्चैकमारुह्य रथं प्रयाताः ।
छिपन्तमप्राप्य तदीयमीषु-
ल्लक्ष्मापि संलक्षयितुं ह्रदान्ते ॥ ३ ॥

जलोपसीम्नि छिपतः पदानि
दृष्ट्वा तमन्तर्जलसन्निविष्टम् ।
सर्वेऽन्वजग्मुर्गदया च तानि
निर्लोडयामास पयांसि भीमः ॥ ४ ॥

अथाकुलग्राहगणः समन्तात्
क्षुभ्यत्प्रवाहाप्लुतसैकतान्तः ।
स मन्दरान्दोलितसिन्धुलीलां
ह्रदो गदाविद्धजलः प्रपेदे ॥ ५ ॥

यन्नोदतिष्ठत पयसस्तथापि
दुर्योधनस्तद्धि तुदन्निव ।
वाचाम्बुवाहध्वनिधीरयैनं
युधिष्ठिरोऽभर्त्सयदेवमुच्चैः ॥ ६ ॥

धिगस्तु दुर्योधन तेऽभिमानं
त्यक्त्वा तदैश्वर्यमयुध्यमानः ।
प्रच्छादितात्मा निवसन्ननार्य
जिजीविषेर्यत् क्षपितस्ववर्गः ॥ ७ ॥

विहाय लक्ष्मीं बहु मन्यसे किं
ह्रदाम्बुगर्भे वसतिं जघन्याम् ।
विनाश्य वा वल्गु यशःशरीरं
जुगुप्सितं भौतिक-पिण्डमात्रम् ॥ ८ ॥

न लङ्घनं वैरकृतं सहन्ते
जेतुं यथाशक्ति यतन्त एव ।
अन्तं च वीरा युधि कामयन्ते
शत्रौ बलीयस्यपि मानवन्तः ॥ ९ ॥

एते वयं पञ्च जिगीषवस्त्वा-
मतस्त्वमुत्तिष्ठ, लभस्व युद्धे ।
निहत्य शत्रूनिह वाधिपत्यं
वीरोचितां प्रेत्य गतिं हतो वा ॥ १० ॥

किं भूयसोक्तेन गृहाण शस्त्रं
युध्यस्व केनापि निजेच्छया नः ।
हन्याश्च यद्येकनरं कृती त्वं
जीवन् पुनर्भुङ्क्ष्व सुखेन राज्यम् ॥ ११ ॥

वाक्सायकैरेवमतीव विद्धः
सुयोधनो मानधनो विजेत्रा ।
तोत्रार्दितो नाग इवासहिष्णु-
र्ह्रदान्तरालादाविरभूद् गदाभृत् ॥ १२ ॥

दिक्पालकल्पैरनुजैश्चतुर्भि-
रन्वीयमानं हरिणा च साक्षात् ।
शर्वोपमं तं नृपतिं ददर्श
दुर्योधनो मन्युनिरस्तधैर्यः ॥ १३ ॥

न तिर्यगालोक्य पृथातनूजान्
भोगीव निःश्वस्य पृथानिलन्तो ।
गिरो महाभोगनिभं दिधुन्वन्
पयोधिवं दुःसहनिःस्वनाक ॥ १४ ॥

गदाहतं तत्र विसंज्ञमेव
पन्नं सचेष्टं गिरिमिव स्पृशन्तम् ।
निवारयन् द्रागनुजं भुजाभ्या-
मारोपयद् यानमजातशत्रुः ॥ २१ ॥

[पाण्डवविजये]

प्रश्नाः—[illegible] दुर्योधन [illegible] । [illegible]
[illegible] पतितो दुर्योधन [illegible] ।

परीक्षणम्—[illegible]
तदपि [illegible] ।
[illegible]

स्वभावदर्शनम्—[illegible]

सुभाषितानि—[illegible]

[illegible]

सङ्कीर्ण-पद्यानि ।

विद्या — अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ॥ १ ॥
श्रियः प्रदुग्धे विपदो रुणद्धि यशांसि सूते मलिनं प्रमाष्टि ।
संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥ २ ॥
द्राक्षा म्लानमुखी जाता शर्करा चाश्मतां गता ।
सुभाषितरसं दृष्ट्वा सुधा भीता दिवं गता ॥ ३ ॥
खिन्नं चापि सुभाषितेन रमते स्वीयं मनः सर्वदा
श्रुत्वान्यस्य सुभाषितं खलु मनः श्रोतुं पुनर्वाञ्छति ।
अज्ञाञ्ज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं समर्थो भवेत्
कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः सङ्ग्रहः ॥ ४ ॥
नायं प्रयाति विकृतिं विरसो न यः स्या-
न्न क्षीयते बहुजनैर्नितरां निपीतः ।
जाड्यं निहन्ति रुचिमेति करोति तृप्तिं
नूनं सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी ॥ ५ ॥
न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनात् प्रधानम् ॥ ६ ॥
मतिरेव बलाद्गरीयसी यदभावे करिणामियं दशा ।
इति घोषयतीव डिण्डिमः करिणो हस्तिपकाहतः क्वणन् ॥ ७ ॥
सज्जनाः—अहो किमपि चित्राणि चरित्राणि महात्मनाम् ।
धनं तृणाय मन्यन्ते तद्भरेण नमन्त्यपि ॥ ८ ॥
नारिकेलसमाकारा दृश्यन्तेऽपि हि सज्जनाः ।
अन्ये बदरिकाकारा बहिरेव मनोहराः ॥ ९ ॥
यथा चित्तं तथा वाचो यथा वाचस्तथा क्रियाः ।
चित्ते वाचि क्रियायां च महतामेकरूपता ॥ १० ॥
मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यद्दुरात्मनाम् ।
मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ ११ ॥

नापेक्षन्ते न च स्वर्गं न पात्रं न दशान्तरम् ।
सदा लोकहिते युक्ता रत्नदीपा इवोत्तमाः ॥ १२ ॥
शरदि न वर्षति गर्जति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥ १३ ॥
किं मधुना किं विधुना किं सुधया किं च वसुधयाखिलया ।
यदि हृदयहारिचरितः पुरुषः पुनरेति नयनयोरयनम् ॥ १४ ॥
सज्जनस्य हृदयं नवनीतं यद्वदन्ति कवयस्तदलीकम् ।
अन्यदेहविलसत्परितापात् सज्जनो द्रवति नो नवनीतम् ॥ १५ ॥
शुद्धः स एव कुलजः स एव धीरः
श्लाघ्यो विपत्स्वपि न मुञ्चति यः स्वभावम् ।
तप्तं यथा दिनकरस्य मरीचिजालै-
र्देहं त्यजेदपि हिमं न तु शीतलत्वम् ॥ १६ ॥
कस्मादिन्दुरसौ धिनोति जगतीं पीयूषगर्भैः करैः
कस्माद्वा जलधारयैव धरणीं धाराधरः सिञ्चति ।
भ्रान्तं भ्रान्तमयं च नन्दयति वा कस्मात्त्रिलोकीं रविः
साधूनां हि परोपकारकरणे नोपाध्यपेक्षं मनः ॥ १७ ॥
दुर्जना — तक्षकस्य विषं दन्ते मक्षिकाया विषं शिरः ।
वृश्चिकस्य विषं पुच्छं सर्वाङ्गे दुर्जनो विषम् ॥ १८ ॥
खलानां धनुषां चापि सद्वंशजनुषामपि ।
गुणलाभो भवेदाशु परच्छेदकारकः ॥ १९ ॥
बहुनिष्कपटद्रोही बहुधान्योपघातकः ।
रन्ध्रान्वेषी च सर्वत्र दूषको मूषको यथा ॥ २० ॥
अन्यस्य लगति कर्णे जीवितमन्यस्य हरति बाण इव ।
हृदयं दुनोति पिशुनः कण्टक इव पादलग्नोऽपि ॥ २१ ॥
विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतद् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ २२ ॥
संवर्धितोऽपि भुजगः पयसा न वश्यः
स्वान्पालकानपि निहन्ति बलेन सिंहः ।
दुष्टः परैरुपहृतस्तदनिष्टकारी
विश्वासलेश इह नैव बुधैर्विधेयः ॥ २३ ॥

स्वभावः—विद्वत्त्वेषु धनं विद्या व्यसनेषु धनं मतिः ।
परलोके धनं धर्मः शीलं सर्वत्र वै धनम् ॥ ३३ ॥
न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥३४॥
ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ३५ ॥
व्याघ्रः सेवति काननं सुगहनं सिंहो गुहां सेवते
हंसः सेवति पद्मिनीं विकसितां गृध्रः श्मशानस्थलीम् ।
साधुः सेवति साधुमेव सततं नीचोऽपि नीचं जनं
या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ ३६ ॥

वाणी—वाङ्माधुर्यान्नान्यदस्ति प्रियत्वं वाक्पारुष्याच्चोपकारोऽपि नेष्टः ।
किं तद्द्रव्यं कोकिलेनोपनीतं को वा लोके गर्दभस्यापराधः ॥ ३७ ॥
कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥३८॥
तथ्यं पथ्यं सहेतु प्रियमितमृदुलं सारवद्दैन्यहीनं
साभिप्रायं दुरापं सविनयमशठं चित्रमल्पाक्षरं च ।
बह्वर्थं कोपशून्यं स्मितयुतमनदाक्षिण्यसन्देहहीनं
वाक्यं ब्रूयाद्बुधः परिषदि समये सप्रमेयाप्रमत्तम् ॥ ३९ ॥

सत्सङ्गतिः—महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ।
पद्मपत्रस्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ ४० ॥
कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः ।
अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥ ४१ ॥
कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते सा कामधुक् कामितमेव दोग्धि ।
चिन्तामणिश्चिन्तितमेव दत्ते सतां तु सङ्गः सकलं प्रसूते ॥

असज्जनः सज्जनसङ्गिसङ्गात् करोति दुःसाध्यमपीह साध्यम् ।
पुष्पाश्रयात् शम्भुशिरोऽधिरूढा पिपीलिका चुम्बति चन्द्रबिम्बम् ॥

गङ्गेवाघविनाशिनी जनमन सन्तोषमच्चन्द्रिका
तीक्ष्णांशोरपि सत्प्रभेव जगदज्ञानान्धकारापहा ।
छायेवाखिलतापनाशनकरी स्वधेनुवत्कामदा
पुण्यैरेव हि लभ्यते सुकृतिभि॰ सत्सङ्गतिर्दुर्लभा ॥ ४४ ॥

बुद्धि वर्धयति श्रिय वितनुते वैदग्ध्यमासुञ्चति
श्रेय पल्लवयत्यघानि दलयत्युन्मीलयत्युन्नतिम् ।
विज्ञान परिशोधयत्युपचिनोत्युच्चै कलाकौशल
किं किं नारभते हरेरिव कथाजयं मता सङ्गतम् ॥ ४५ ॥

चित्रश्लोकाः—पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथि ।
चलते वायुवेगेन पदमेकं न गच्छति ॥ ४६ ॥ (१)

कृष्णमुखी न मार्जारी द्विजिह्वा न च सर्पिणी ।
पञ्चभर्त्री न पाञ्चाली यो जानाति स पण्डितः ॥ ४७ ॥ (२)

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजस्त्रिनेत्रधारी न च शङ्करोऽयम् ।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः ॥४८॥(३)

सर्वस्वापहरो न तस्करगणो रक्षो न रक्ताशन
सर्पो नैव बिलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च ।
अन्तर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशुगो मारुत-
स्तीक्ष्णास्यो न तु सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिता ॥४९॥ (४)

कुमारसम्भवं दृष्ट्वा रघुवंशे मनोऽदधात् ।
राक्षसानां कुलश्रेष्ठो रामो राजीवलोचन॰ ॥ ५० ॥ (५)

तातेन कथितं पुत्र लेखं लिख ममाज्ञया ।
न तेन लिखितो लेख पितुराज्ञा न लोपिता ॥ ५१ ॥ (६)

(१) कुलालस्य चक्रदण्डौ । (२) लेखनी । (३) नारिकेलफलम् (४) मत्कुण
(५) राक्षसानां कुमारसम्भवं नाम ग्रंथपाठेन दृष्ट्वा... इत्यन्वय ।
(६) न तेन—ननेन ।

का पाण्डुपत्नी गृहभूषणं किं को रामशत्रुः किमगस्त्यजन्म ।
कः सूर्यपुत्रो विपरीतपृच्छा कुन्ती सुतो रावणकुम्भकर्णौ ॥६२॥

सामान्यनीतिः—ऋणशेषश्चाग्निशेषः शत्रुशेषस्तथैव च ।
पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेषं न रक्षयेत् ॥ ६३ ॥
आम्रवृद्धिः सुखायैव गुरुवृद्धिर्विशेषतः ।
परवृद्धिर्विनाशाय स्त्रीवृद्धिः प्रलयावहा ॥ ६४ ॥
द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राट् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखे हतः ॥ ६५ ॥
वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥ ६६ ॥
जननी जन्मभूमिश्च जान्हवी च जनार्दनः ।
जनकः पञ्चमश्चैव जकाराः पञ्च पूजिताः ॥ ६७ ॥
भारतः पञ्चमो वेदः सुपुत्रः सप्तमो रसः ।
दाता पञ्चदशं रत्नं जामाता दशमो ग्रहः ॥ ६८ ॥
मनो मधुकरो मेघो मानिनी मदनो मरुत् ।
मा मदो मर्कटो मत्स्यो मकारा दश चञ्चलाः ॥ ६९ ॥
अन्नदानात्परं दानं विद्यादानमतः परम् ।
अन्नेन क्षणिका तृप्तिर्यावज्जीवं च विद्यया ॥ ७० ॥
यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपासयति ।
तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥ ७१ ॥
पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ ७२ ॥
किं वाससा तत्र विचारणीयं वासः प्रधानं खलु योग्यतायाः ।
पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकन्यां चर्माम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥७३॥
दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम् ।
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ ७४ ॥

द्वितीयो गणः (अदादिः)

या—to go—(परस्मैपदम्)—'आ' कारान्ताः सर्वे धातवः।

	वर्तमानकालः (लट्)*			भूतकालः (लङ्)		
प्र. पु.	यामि	यावः	यामः	अयाम्	अयाव	अयाम
द्वि. पु.	यासि	याथः	याथ	अयाः	अयातम्	अयात
तृ. पु.	याति	यातः	यान्ति	अयात्	अयाताम्	अयान्-अयुः
	आज्ञार्थः (लोट्)			विध्यर्थ (लिङ्)		
प्र. पु.	यानि	याव	याम	यायाम्	यायाव	यायाम
द्वि. पु.	याहि	यातम्	यात	यायाः	यायातम्	यायात
तृ. पु.	यातु	याताम्	यान्तु	यायात्	यायाताम्	यायुः

इ to go—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	एमि	इवः	इमः	आयम्	ऐव	ऐम
द्वि. पु	एषि	इथः	इथ	ऐः	ऐतम्	ऐत
तृ. पु.	एति	इतः	यन्ति	ऐत्	ऐताम्	आयन्
	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	अयानि	अयाव	अयाम	इयाम्	इयाव	इयाम
द्वि. पु.	इहि	इतम्	इत	इयाः	इयातम्	इयात
तृ. पु.	एतु	इताम्	यन्तु	इयात्	इयाताम्	इयुः

अधि+इ—to study—(आत्मनेपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	अधीये	अधीवहे	अधीमहे	अध्यैयि	अध्यैवहि	अध्यैमहि
द्वि पु.	अधीषे	अधीयाथे	अधीध्वे	अध्यैथाः	अध्यैयाथाम्	अध्यैध्वम्
तृ. पु.	अधीते	अधीयाते	अधीयते	अध्यैत	अध्यैयाताम्	अध्यैयत

---

* All the other roots of this conjugation are .. There is no special conjugational sign here.

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	अध्ययै	अध्ययावहै	अध्ययामहै	अधीयीय	अधीयीवहि	अधीयीमहि
द्वि. पु.	अधीष्व	अधीयाथाम्	अधीध्वम्	अधीयीथाः	अधीयीयाथाम्	अधीयीध्वम्
तृ. पु.	अधीताम्	अधीयाताम्	अधीयताम्	अधीयीत	अधीयीयाताम्	अधीयीरन्

शी—to lie down—(आत्मनेपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	शये	शेवहे	शेमहे	अशयि	अशेवहि	अशेमहि
द्वि. पु.	शेषे	शयाथे	शेध्वे	अशेथाः	अशयाथाम्	अशेध्वम्
तृ. पु.	शेते	शयाते	शेरते	अशेत	अशयाताम्	अशेरत

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	शयै	शयावहै	शयामहै	शयीय	शयीवहि	शयीमहि
द्वि. पु.	शेष्व	शयाथाम्	शेध्वम्	शयीथाः	शयीयाथाम्	शयीध्वम्
तृ. पु.	शेताम्	शयाताम्	शेरताम्	शयीत	शयीयाताम्	शयीरन्

स्तु—† to praise—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	स्तौमि / स्तवीमि	स्तुवः / स्तुवीवः	स्तुमः / स्तुवीमः	अस्तवम्	अस्तुव / अस्तुवीव	अस्तुम / अस्तुवीम
द्वि. पु.	स्तौषि / स्तवीषि	स्तुथः / स्तुवीथः	स्तुथ / स्तुवीथ	अस्तौः / अस्तवीः	अस्तुतम् / अस्तुवीतम्	अस्तुत / अस्तुवीत
तृ. पु.	स्तौति / स्तवीति	स्तुतः / स्तुवीतः	स्तुवन्ति	अस्तौत् / अस्तवीत्	अस्तुताम् / अस्तुवीताम्	अस्तुवन्

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	स्तवानि	स्तवाव	स्तवाम	स्तुयाम् / स्तुवीयाम्	स्तुयाव / स्तुवीयाव	स्तुयाम / स्तुवीयाम
द्वि. पु.	स्तुहि / स्तुवीहि	स्तुतम् / स्तुवीतम्	स्तुत / स्तुवीत	स्तुयाः / स्तुवीयाः	स्तुयातम् / स्तुवीयातम्	स्तुयात / स्तुवीयात
तृ. पु.	स्तौतु / स्तवीतु	स्तुताम् / स्तुवीताम्	स्तुवन्तु	स्तुयात् / स्तुवीयात्	स्तुयाताम् / स्तुवीयाताम्	स्तुयुः / स्तुवीयुः

† ई is optionally added to स्तु before terminations beginning with a consonant.

† रु is conjugated just like स्तु, क्षु and नु have all forms like the 1st forms of स्तु but do not take the optional ई.

स्तु—to praise—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकाल

प्र.पु.	स्तुवे	स्तुवहे / स्तुवीवहे	स्तुमहे / स्तुवीमहे
द्वि.पु.	स्तुषे / स्तुवीषे	स्तुवाथे	स्तुध्वे / स्तुवीध्वे
तृ.पु.	स्तुते / स्तुवीते	स्तुवाते	स्तुवते

भूतकाल

अस्तुवि	अस्तुवहि / अस्तुवीवहि	अस्तुमहि / अस्तुवीमहि
अस्तुथाः / अस्तुवीथाः	अस्तुवाथाम्	अस्तुध्वम् / अस्तुवीध्वम्
अस्तुत / अस्तुवीत	अस्तुवाताम्	अस्तुवत

आज्ञार्थ

प्र.पु.	स्तवै	स्तवावहै	स्तवामहै
द्वि.पु.	स्तुष्व / स्तुवीष्व	स्तुवाथाम्	स्तुध्वम् / स्तुवीध्वम्
तृ.पु.	स्तुताम् / स्तुवीताम्	स्तुवाताम्	स्तुवताम्

विध्यर्थ

स्तुवीय	स्तुवीवहि	स्तुवीमहि
स्तुवीथाः	स्तुवीयाथाम्	स्तुवीध्वम्
स्तुवीत	स्तुवीयाताम्	स्तुवीरन्

ब्रू—to speak—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकाल

प्र.पु.	ब्रवीमि	ब्रूवः	ब्रूमः
द्वि.पु.	ब्रवीषि / आत्थ	ब्रूथः / आहथुः	ब्रूथ
तृ.पु.	ब्रवीति / आह	ब्रूतः / आहतुः	ब्रुवन्ति / आहुः

भूतकालः

अब्रवम्	अब्रूव	अब्रूम
अब्रवीः	अब्रूतम्	अब्रूत
अब्रवीत्	अब्रूताम्	अब्रुवन्

आज्ञार्थ

प्र.पु.	ब्रवाणि	ब्रवाव	ब्रवाम
द्वि.पु.	ब्रूहि	ब्रूतम्	ब्रूत
तृ.पु.	ब्रवीतु	ब्रूताम्	ब्रुवन्तु

विध्यर्थः

ब्रूयाम्	ब्रूयाव	ब्रूयाम
ब्रूयाः	ब्रूयातम्	ब्रूयात
ब्रूयात्	ब्रूयाताम्	ब्रूयुः

ब्रू—to speak—†(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकाल

प्र.पु.	ब्रुवे	ब्रूवहे	ब्रूमहे
द्वि.पु.	ब्रूषे	ब्रुवाथे	ब्रूध्वे
तृ.पु.	ब्रूते	ब्रुवाते	ब्रुवते

भूतकालः

अब्रुवि	अब्रूवहि	अब्रूमहि
अब्रूथाः	अब्रुवाथाम्	अब्रूध्वम्
अब्रूत	अब्रुवाताम्	अब्रुवत

† ह्नु—[illegible]—is conjugated like ब्रू—(Atmanepada) except Imperative 1st person (ह्नुवै—ह्नुवावहै—ह्नुवामहै).

आज्ञार्थः				विध्यर्थः		
प्र. पु.	ब्रवै	ब्रवावहै	ब्रवामहै	ब्रुवीय	ब्रुवीवहि	ब्रुवीमहि
द्वि पु.	ब्रूष्व	ब्रुवाथाम्	ब्रूध्वम्	ब्रुवीथाः	ब्रुवीयाथाम्	ब्रुवीध्वम्
तृ. पु.	ब्रूताम्	ब्रुवाताम्	ब्रुवताम्	ब्रुवीत	ब्रुवीयाताम्	ब्रुवीरन्

अस्—to bo—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः				भूतकालः		
प्र. पु.	अस्मि	स्वः	स्मः	आसम्	आस्व	आस्म
द्वि पु.	असि	स्थः	स्थ	आसीः	आस्तम्	आस्त
तृ. पु.	अस्ति	स्तः	सन्ति	आसीत्	आस्ताम्	आसन्

आज्ञार्थः				विध्यर्थः		
प्र. पु.	असानि	असाव	असाम	स्याम्	स्याव	स्याम
द्वि.पु.	एधि	स्तम्	स्त	स्याः	स्यातम्	स्यात
तृ. पु.	अस्तु	स्ताम्	सन्तु	स्यात्	स्याताम्	स्युः

अस्—to be—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः				भूतकालः		
प्र. पु.	हे	स्वहे	स्महे	आसि	आस्वहि	आस्महि
द्वि.पु.	से	साथे	ध्वे	आस्थाः	आसाथाम्	आध्वम्
तृ. पु	स्ते	साते	सते	आस्त	आसाताम्	आसत

आज्ञार्थः				विध्यर्थः		
प्र पु.	असै	असावहै	असामहै	सीय	सीवहि	सीमहि
द्वि पु.	स्व	साथाम्	ध्वम्	सीथाः	सीयाथाम्	सीध्वम्
तृ. पु.	स्ताम्	साताम्	सताम्	सीत	सीयाताम्	सीरन्

आस्—to sit—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः				भूतकालः		
प्र. पु.	आसे	आस्वहे	आस्महे	आसि	आस्वहि	आस्महि
द्वि पु.	आस्से	आसाथे	आध्वे	आस्थाः	आसाथाम्	आध्वम्
तृ पु.	आस्ते	आसाते	आसते	आस्त	आसाताम्	आसत

आज्ञार्थः				विध्यर्थः		
प्र. पु.	आसै	आसावहै	आसामहै	आसीय	आसीवहि	आसीमहि
द्वि पु.	आस्स्व	आसाथाम्	आध्वम्	आसीथाः	आसीयाथाम्	आसीध्वम्
तृ. पु.	आस्ताम्	आसाताम्	आसताम्	आसीत	आसीयाताम्	आसीरन्

अद्—to eat—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. अद्मि	अद्वः	अद्मः	आदम्	आद्व	आद्म
द्वि. पु. अत्सि	अत्थः	अत्थ	आदः	आत्तम्	आत्त
तृ. पु. अत्ति	अत्तः	अदन्ति	आदत्	आत्ताम्	आदन्
आज्ञार्थः			**विध्यर्थः**		
प्र. पु. अदानि	अदाव	अदाम	अद्याम्	अद्याव	अद्याम
द्वि. पु. अद्धि	अत्तम्	अत्त	अद्याः	अद्यातम्	अद्यात
तृ. पु. अत्तु	अत्ताम्	अदन्तु	अद्यात्	अद्याताम्	अद्युः

† श्वस्—to breathe—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. श्वसिमि	श्वसिवः	श्वसिमः	अश्वसम्	अश्वसिव	अश्वसिम
द्वि. पु. श्वसिषि	श्वसिथः	श्वसिथ	अश्वसः / अश्वसीः	अश्वसितम्	अश्वसित
तृ. पु. श्वसिति	श्वसितः	श्वसन्ति	अश्वसत् / अश्वसीत्	अश्वसिताम्	अश्वसन्
आज्ञार्थः			**विध्यर्थः**		
प्र. पु. श्वसानि	श्वसाव	श्वसाम	श्वस्याम्	श्वस्याव	श्वस्याम
द्वि. पु. श्वसिहि	श्वसितम्	श्वसित	श्वस्याः	श्वस्यातम्	श्वस्यात
तृ. पु. श्वसितु	श्वसिताम्	श्वसन्तु	श्वस्यात्	श्वस्याताम्	श्वस्युः

रुद्—to weep—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. रोदिमि	रुदिवः	रुदिमः	अरोदम्	अरुदिव	अरुदिम
द्वि. पु. रोदिषि	रुदिथः	रुदिथ	अरोदः / अरोदीः	अरुदितम्	अरुदित
तृ. पु. रोदिति	रुदितः	रुदन्ति	अरोदत् / अरोदीत्	अरुदिताम्	अरुदन्

† In like [illegible]
3rd per [illegible]

आज्ञार्थः				विध्यर्थः		
प्र. पु.	ब्रवै	ब्रवावहै	ब्रवामहै	ब्रुवीय	ब्रुवीवहि	ब्रुवीमहि
द्वि पु.	ब्रूष्व	ब्रुवाथाम्	ब्रूध्वम्	ब्रुवीथाः	ब्रुवीयाथाम्	ब्रुवीध्वम्
तृ. पु.	ब्रूताम्	ब्रुवाताम्	ब्रुवताम्	ब्रुवीत	ब्रुवीयाताम्	ब्रुवीरन्

अस्—to be—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः				भूतकालः		
प्र. पु.	अस्मि	स्वः	स्मः	आसम्	आस्व	आस्म
द्वि पु.	असि	स्थः	स्थ	आसीः	आस्तम्	आस्त
तृ. पु.	अस्ति	स्तः	सन्ति	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
आज्ञार्थः				विध्यर्थः		
प्र. पु.	असानि	असाव	असाम	स्याम्	स्याव	स्याम
द्वि.पु.	एधि	स्तम्	स्त	स्याः	स्यातम्	स्यात
तृ. पु.	अस्तु	स्ताम्	सन्तु	स्यात्	स्याताम्	स्युः

अस्—to be—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः				भूतकालः		
प्र. पु.	हे	स्वहे	स्महे	आसि	आस्वहि	आस्महि
द्वि.पु.	से	साथे	ध्वे	आस्थाः	आसाथाम्	आध्वम्
तृ. पु	स्ते	साते	सते	आस्त	आसाताम्	आसत
आज्ञार्थः				विध्यर्थः		
प्र पु	असै	असावहै	असामहै	सीय	सीवहि	सीमहि
द्वि पु.	स्व	साथाम्	ध्वम्	सीयाः	सीयाथाम्	सीध्वम्
तृ. पु.	स्ताम्	साताम्	सताम्	सीत	सीयाताम्	सीरन्

आस्—to sit—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः				भूतकालः		
प्र. पु.	आसे	आस्वहे	आस्महे	आसि	आस्वहि	आस्महि
द्वि पु.	आस्से	आसाथे	आध्वे	आस्थाः	आसाथाम्	आध्वम्
तृ पु.	आस्ते	आसाते	आसते	आस्त	आसाताम्	आसत
आज्ञार्थः				विध्यर्थः		
प्र. पु.	आसै	आसावहै	आसामहै	आसीय	आसीवहि	आसीमहि
द्वि पु.	आस्स्व	आसाथाम्	आध्वम्	आसीथाः	आसीयाथाम्	आसीध्वम्
तृ. पु	आस्ताम्	आसाताम्	आसताम्	आसीत	आसीयाताम्	आसीरन्

दुह्—to milk—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः	
प्र. पु. दोह्मि	दुह्वः	दुह्मः	अदोहम्	अदुह्व	अदुह्म
द्वि. पु. धोक्षि	दुग्धः	दुग्ध	अधोक्	अदुग्धम्	अदुग्ध
तृ. पु. दोग्धि	दुग्धः	दुहन्ति	अधोक्	अदुग्धाम्	अदुहन्
	आज्ञार्थः			विध्यर्थः	
प्र. पु. दोहानि	दोहाव	दोहाम	दुह्याम्	दुह्याव	दुह्याम
द्वि. पु. दुग्धि	दुग्धम्	दुग्ध	दुह्याः	दुह्यातम्	दुह्यात
तृ. पु. दोग्धु	दुग्धाम्	दुहन्तु	दुह्यात्	दुह्याताम्	दुह्युः

दुह्—to milk—(आत्मनेपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः	
प्र. पु. दुहे	दुह्वहे	दुह्महे	अदुहि	अदुह्वहि	अदुह्महि
द्वि. पु. धुक्षे	दुहाथे	धुग्ध्वे	अदुग्धाः	अदुहाथाम्	अधुग्ध्वम्
तृ. पु. दुग्धे	दुहाते	दुहते	अदुग्ध	अदुहाताम्	अदुहत
	आज्ञार्थः			विध्यर्थः	
प्र. पु. दोहै	दोहावहै	दोहामहै	दुहीय	दुहीवहि	दुहीमहि
द्वि. पु. धुक्ष्व	दुहाथाम्	धुग्ध्वम्	दुहीथाः	दुहीयाथाम्	दुहीध्वम्
तृ. पु. दुग्धाम्	दुहाताम्	दुहताम्	दुहीत	दुहीयाताम्	दुहीरन्

हन्—to kill—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः	
प्र. पु. हन्मि	हन्वः	हन्मः	अहनम्	अहन्व	अहन्म
द्वि. पु. हंसि	हथः	हथ	अहन्	अहतम्	अहत
तृ. पु. हन्ति	हतः	घ्नन्ति	अहन्	अहताम्	अघ्नन्
	आज्ञार्थः			विध्यर्थः	
प्र. पु. हनानि	हनाव	हनाम	हन्याम्	हन्याव	हन्याम
द्वि. पु. जहि	हतम्	हत	हन्याः	हन्यातम्	[illegible]
तृ. पु. हन्तु	हताम्	घ्नन्तु	हन्यात्	हन्याताम्	[illegible]

* दिह् to besmear and लिह् to lick [illegible]

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	रोदानि	रोदाव	रोदाम	रुद्याम्	रुद्याव	रुद्याम
द्वि. पु.	रुदिहि	रुदितम्	रुदित	रुद्याः	रुद्यातम्	रुद्यात
तृ. पु.	रोदितु	रुदिताम्	रुदन्तु	रुद्यात्	रुद्याताम्	रुद्युः

† ईड्—to praise—(आत्मनेपदम्)

	वर्तमानकाल			भूतकाल		
प्र. पु	ईडे	ईड्वहे	ईड्महे	ऐडि	ऐड्वहि	ऐड्महि
द्वि. पु.	ईडिषे	ईडाथे	ईडिध्वे	ऐड्ठा	ऐडाथाम्	ऐड्ढ्वम्
तृ. पु.	ईट्टे	ईडाते	ईडते	ऐट्ट	ऐडाताम्	ऐडत
	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	ईडै	ईडावहै	ईडामहै	ईडीय	ईडीवहि	ईडीमहि
द्वि. पु.	ईडिष्व	ईडाथाम्	ईडिध्वम्	ईडीथाः	ईडीयाथाम्	ईडीध्वम्
तृ. पु.	ईट्टाम्	ईडाताम्	ईडताम्	ईडीत	ईडीयाताम्	ईडीरन्

लिह्—to lick—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकाल			भूतकाल		
प्र. पु.	लेह्मि	लिह्वः	लिह्मः	अलेहम्	अलिह्व	अलिह्म
द्वि. पु.	लेक्षि	लीढः	लीढ	अलेट्-ड्	अलीढम्	अलीढ
तृ. पु	लेढि	लीढ	लिहन्ति	अलेट्-ड्	अलीढाम्	अलिहन्
	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	लेहानि	लेहाव	लेहाम	लिह्याम्	लिह्याव	लिह्याम
द्वि. पु	लीढि	लीढम्	लीढ	लिह्याः	लिह्यातम्	लिह्यात
तृ. पु.	लेढु	लीढाम्	लिहन्तु	लिह्यात्	लिह्याताम्	लिह्युः

लिह्—to lick—(आत्मनेपदम्)

	वर्तमानकाल			भूतकाल		
प्र. पु.	लिहे	लिह्वहे	लिह्महे	अलिहि	अलिह्वहि	अलिह्महि
द्वि. पु	लिक्षे	लिहाथे	लीढ्वे	अलीढा	अलिहाथाम्	अलीढ्वम्
तृ. पु.	लीढे	लिहाते	लिहते	अलीढ	अलिहाताम्	अलिहत
	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	लेहै	लेहावहै	लेहामहै	लिहीय	लिहीवहि	लिहीमहि
द्वि. पु.	लिक्ष्व	लिहाथाम्	लीढ्वम्	लिहीथाः	लिहीयाथाम्	लिहीध्वम्
तृ. पु	लीढाम्	लिहाताम्	लिहताम्	लिहीत	लिहीयाताम्	लिहीरन्

† चक्ष् to speak, ईर् to go or to shake and ईश् to rule, are conjugated in like manner

चकास्—to shine—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र पु.	चकास्मि	चकास्वः	चकास्मः	अचकासम्	अचकास्व	अचकास्म
द्वि पु.	चकास्सि	चकास्थः	चकास्थ	अचकाः / अचकात्-द्	अचकास्तम्	अचकास्त
तृ पु.	चकास्ति	चकास्तः	चकासति	अचकात्-द्	अचकास्ताम्	अचकासुः
	आज्ञार्थः			**विध्यर्थः**		
प्र पु.	चकासानि	चकासाव	चकासाम	चकास्याम्	चकास्याव	चकास्याम
द्वि पु.	चकाद्धि-धि	चकास्तम्	चकास्त	चकास्याः	चकास्यातम्	चकास्यात
तृ पु.	चकास्तु	चकास्ताम्	चकासतु	चकास्यात्	चकास्याताम्	चकास्युः

जागृ—to be awake—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र पु	जागर्मि	जागृवः	जागृमः	अजागरम्	अजागृव	अजागृम
द्वि पु	जागर्षि	जागृथः	जागृथ	अजागः	अजागृतम्	अजागृत
तृ पु	जागर्ति	जागृतः	जाग्रति	अजागः	अजागृताम्	अजागरुः
	आज्ञार्थः			**विध्यर्थः**		
प्र पु.	जागराणि	जागराव	जागराम	जागृयाम्	जागृयाव	जागृयाम
द्वि पु	जागृहि	जागृतम्	जागृत	जागृयाः	जागृयातम्	जागृयात
तृ पु.	जागर्तु	जागृताम्	जाग्रतु	जागृयात्	जागृयाताम्	जागृयुः

मृज्—to clear—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	मार्ज्मि	मृज्वः	मृज्मः	अमार्जम्	अमृज्व	अमृज्म
द्वि पु.	मार्क्षि	मृष्ठः	मृष्ठ	अमार्ट्-र्ड्	अमृष्टम्	अमृष्ट
तृ पु	मार्ष्टि	मृष्टः	मृजन्ति / मार्जन्ति	अमार्ट्-र्ड्	अमृष्टाम्	अमृजन् / अमार्जन्
	आज्ञार्थः			**विध्यर्थः**		
प्र पु.	मार्जानि	मार्जाव	मार्जाम	मृज्याम्	मृज्याव	मृज्याम
द्वि पु.	मृड्ढि	मृष्टम्	मृष्ट	मृज्याः	मृज्यातम्	मृज्यात
तृ पु.	मार्ष्टु	मृष्टाम्	मृजन्तु / मार्जन्तु	मृज्यात्	मृज्याताम्	मृज्युः

हन्—to kill—(आत्मनेपदम्)

	वर्तमानकाल			भूतकालः		
प्र पु	घ्ने	हन्वहे	हन्महे	अघ्नि	अहन्वहि	अहन्महि
द्वि. पु.	हसे	घ्नाथे	हध्वे	अहथा	अघ्नाथाम्	अहध्वम्
तृ पु.	हते	घ्नाते	घ्नते	अहत	अघ्नाताम्	अघ्नत
	आज्ञार्थ:			विध्यर्थः		
प्र पु.	हनै	हनावहै	हनामहै	घ्नीय	घ्नीवहि	घ्नीमहि
द्वि. पु	हस्व	घ्नाथाम्	हध्वम्	घ्नीथाः	घ्नीयाथाम्	घ्नीध्वम्
तृ. पु.	हताम्	घ्नाताम्	घ्नताम्	घ्नीत	घ्नीयाताम्	घ्नीरन्

विद्—to know—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकाल.			भूतकाल:		
प्र. पु.	वेद्मि-वेद	विद्व-विद्व	विद्म:-विद्म	अवेदम्	अविद्व	अविद्म
द्वि पु	वेत्सि-वेत्थ	वित्थ-विदथु:	वित्थ-विद	अवे:-अवेत्-द्	अवित्तम्	अवित्त
तृ. पु	वेत्ति-वेद	वित्त:-विदतु:	विदन्ति-विदुः	अवेत्-द्	अवित्ताम्	अविदुः
	आज्ञार्थ			विध्यर्थः		
प्र. पु.	वेदानि	वेदाव	वेदाम	विद्याम्	विद्याव	विद्याम
द्वि.पु.	विद्धि	वित्तम्	वित्त	विद्याः	विद्यातम्	विद्यात
तृ. पु	वेत्तु	वित्ताम्	विदन्तु	विद्यात्	विद्याताम्	विद्यु:
	Or					
	विदांकरवाणि	विदांकरवाव	विदांकरवाम			
	विदांकुरु	विदांकुरुतम्	विदांकुरुत			
	विदांकरोतु	विदांकुरुताम्	विदांकुर्वन्तु			

वच्—to speak—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकाल			भूतकालः		
प्र. पु.	वच्मि	वच्व:	वच्मः	अवचम्	अवच्व	अवच्म
द्वि.पु	वक्षि	वक्थ:	वक्थ	अवक्-ग्	अवक्तम्	अवक्त
तृ. पु	वक्ति	वक्त:	—	अवक्-ग्	अवक्ताम्	अवचन्
	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु	वचानि	वचाव	वचाम	वच्याम्	वच्याव	वच्याम
द्वि पु.	वग्धि	वक्तम्	वक्त	वच्या:	वच्यातम्	वच्यात
तृ. पु.	वक्तु	वक्ताम्	वचन्तु	वच्यात्	वच्याताम्	वच्यु:

चकास्—to shine—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकाल			भूतकाल		
उ पु	चकास्मि	चकास्वः	चकास्मः	अचकासम्	अचकास्व	अचकास्म
म पु	चकास्सि	चकास्थः	चकास्थ	{ अचकाः / अचकात्-द् }	अचकास्तम्	अचकास्त
प्र पु	चकास्ति	चकास्तः	चकासति	अचकात्-द्	अचकास्ताम्	अचकासुः

	आज्ञार्थ			विध्यर्थ		
उ पु	चकासानि	चकासाव	चकासाम	चकास्याम्	चकास्याव	चकास्याम
म पु	चकाद्धि-धि	चकास्तम्	चकास्त	चकास्याः	चकास्यातम्	चकास्यात
प्र पु	चकास्तु	चकास्ताम्	चकासतु	चकास्यात्	चकास्याताम्	चकास्युः

जागृ—to be awake—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकाल			भूतकाल		
उ पु	जागर्मि	जागृवः	जागृमः	अजागरम्	अजागृव	अजागृम
म पु	जागर्षि	जागृथः	जागृथ	अजागः	अजागृतम्	अजागृत
प्र पु	जागर्ति	जागृतः	जाग्रति	अजागः	अजागृताम्	अजागरुः

	आज्ञार्थ			विध्यर्थ		
उ पु	जागराणि	जागराव	जागराम	जागृयाम्	जागृयाव	जागृयाम
म पु	जागृहि	जागृतम्	जागृत	जागृयाः	जागृयातम्	जागृयात
प्र पु	जागर्तु	जागृताम्	जाग्रतु	जागृयात्	जागृयाताम्	जागृयुः

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	ददानि	ददाव	ददाम	दद्याम्	दद्याव	दद्याम
द्वि. पु.	देहि	दत्तम्	दत्त	दद्याः	दद्यातम्	दद्यात
तृ. पु.	ददातु	दत्ताम्	ददतु	दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः

दा—to give—(आत्मनेपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	ददे	दद्वहे	दद्महे	अददि	अदद्वहि	अदद्महि
द्वि. पु.	दत्से	ददाथे	दद्ध्वे	अदत्थाः	अददाथाम्	अदद्ध्वम्
तृ. पु.	दत्ते	ददाते	ददते	अदत्त	अददाताम्	अददत

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	ददै	ददावहै	ददामहै	ददीय	ददीवहि	ददीमहि
द्वि. पु.	दत्स्व	ददाथाम्	दद्ध्वम्	ददीथाः	ददीयाथाम्	ददीध्वम्
तृ. पु.	दत्ताम्	ददाताम्	ददताम्	ददीत	ददीयाताम्	ददीरन्

*मा—to measure—(आत्मनेपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	मिमे	मिमीवहे	मिमीमहे	अमिमि	अमिमीवहि	अमिमीमहि
द्वि. पु.	मिमीषे	मिमाथे	मिमीध्वे	अमिमीथाः	अमिमाथाम्	अमिमीध्वम्
तृ. पु.	मिमीते	मिमाते	मिमते	अमिमीत	अमिमाताम्	अमिमत

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	मिमै	मिमावहै	मिमामहै	मिमीय	मिमीवहि	मिमीमहि
द्वि. पु.	मिमीष्व	मिमाथाम्	मिमीध्वम्	मिमीथाः	मिमीयाथाम्	मिमीध्वम्
तृ. पु.	मिमीताम्	मिमाताम्	मिमताम्	मिमीत	मिमीयाताम्	मिमीरन्

हा—to abandon—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	जहामि	जहिवः / जहीवः	जहिमः / जहीमः	अजहाम्	अजहिव / अजहीव	अजहिम / अजहीम
द्वि. पु.	जहासि	जहिथः / जहीथः	जहिथ / जहीथ	अजहाः	अजहितम् / अजहीतम्	अजहित / अजहीत
तृ. पु.	जहाति	जहितः / जहीतः	जहति	अजहात्	अजहिताम् / अजहीताम्	अजहुः

* [illegible]

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	जहानि	जहाव	जहाम	जह्याम्	जह्याव	जह्याम
द्वि. पु.	जहाहि जहिहि जहीहि	जहितम् जहीतम्	जहित जहीत	जह्याः	जह्यातम्	जह्यात
तृ. पु.	जहातु	जहिताम् जहीताम्	जहतु	जह्यात्	जह्याताम्	जह्युः

कि—to know—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	चिकेमि	चिकिव	चिकिमः	अचिकयम्	अचिकिव	अचिकिम
द्वि. पु.	चिकेषि	चिकिथ	चिकिथ	अचिकेः	अचिकितम्	अचिकित
तृ. पु.	चिकेति	चिकितः	चिक्यति	अचिकेत्	अचिकिताम्	अचिकयुः
	आज्ञार्थः			**विध्यर्थः**		
प्र. पु.	चिकयानि	चिकयाव	चिकयाम	चिकियाम्	चिकियाव	चिकियाम
द्वि. पु.	चिकिहि	चिकितम्	चिकित	चिकियाः	चिकियातम्	चिकियात
तृ. पु.	चिकेतु	चिकिताम्	चिक्यतु	चिकियात्	चिकियाताम्	चिकियुः

भी—to fear—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	बिभेमि	बिभिवः बिभीवः	बिभिमः बिभीमः	अबिभयम्	अबिभिव अबिभीव	अबिभिम अबिभीम
द्वि. पु.	बिभेषि	बिभिथः बिभीथः	बिभिथ बिभीथ	अबिभेः	अबिभितम् अबिभीतम्	अबिभित अबिभीत
तृ. पु.	बिभेति	बिभितः बिभीतः	बिभ्यति	अबिभेत्	अबिभिताम् अबिभीताम्	अबिभयुः
	आज्ञार्थः			**विध्यर्थः**		
प्र. पु.	बिभयानि	बिभयाव	बिभयाम	बिभियाम् बिभीयाम्	बिभियाव बिभीयाव	बिभियाम बिभीयाम
द्वि. पु.	बिभिहि बिभीहि	बिभितम् बिभीतम्	बिभित बिभीत	बिभियाः बिभीयाः	बिभियातम् बिभीयातम्	बिभियात बिभीयात
तृ. पु.	बिभेतु	बिभिताम् बिभीताम्	बिभ्यतु	बिभियात् बिभीयात्	बिभियाताम् बिभीयाताम्	बिभियुः बिभीयुः

ह्री—to be ashamed—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकाल:			भूतकाल:		
प्र. पु.	जिह्रेमि	जिह्रीवः	जिह्रीमः	अजिह्रयम्	अजिह्रीव	अजिह्रीम
द्वि. पु.	जिह्रेषि	जिह्रीथः	जिह्रीथ	अजिह्रेः	अजिह्रीतम्	अजिह्रीत
तृ. पु.	जिह्रेति	जिह्रीतः	जिह्रियति	अजिह्रेत्	अजिह्रीताम्	अजिह्रयुः
	आज्ञार्थ			विध्यर्थ		
प्र. पु.	जिह्रयाणि	जिह्रयाव	जिह्रयाम	जिह्रीयाम्	जिह्रीयाव	जिह्रीयाम
द्वि. पु.	जिह्रीहि	जिह्रीतम्	जिह्रीत	जिह्रीयाः	जिह्रीयातम्	जिह्रीयात
तृ. पु.	जिह्रेतु	जिह्रीताम्	जिह्रियतु	जिह्रीयात्	जिह्रीयाताम्	जिह्रीयुः

हु—to sacrifice—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकाल:			भूतकाल:		
प्र. पु.	जुहोमि	जुहुवः	जुहुमः	अजुहवम्	अजुहुव	अजुहुम
द्वि. पु.	जुहोषि	जुहुथः	जुहुथ	अजुहोः	अजुहुतम्	अजुहुत
तृ. पु.	जुहोति	जुहुतः	जुह्वति	अजुहोत्	अजुहुताम्	अजुहवुः
	आज्ञार्थः			विध्यर्थ		
प्र. पु.	जुहवानि	जुहवाव	जुहवाम	जुहुयाम्	जुहुयाव	जुहुयाम
द्वि. पु.	जुहुधि	जुहुतम्	जुहुत	जुहुयाः	जुहुयातम्	जुहुयात
तृ. पु.	जुहोतु	जुहुताम्	जुह्वतु	जुहुयात्	जुहुयाताम्	जुहुयुः

* भृ—to hold, to put—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकाल:			भूतकाल:		
प्र. पु.	बिभर्मि	बिभृवः	बिभृमः	अबिभरम्	अबिभृव	अबिभृम
द्वि. पु.	बिभर्षि	बिभृथः	बिभृथ	अबिभः	अबिभृतम्	अबिभृत
तृ. पु.	बिभर्ति	बिभृतः	बिभ्रति	अबिभः	अबिभृताम्	अबिभरुः
	आज्ञार्थ			विध्यर्थ		
प्र. पु.	बिभराणि	बिभराव	बिभराम	बिभृयाम्	बिभृयाव	बिभृयाम
द्वि. पु.	बिभृहि	बिभृतम्	बिभृत	बिभृयाः	बिभृयातम्	बिभृयात
तृ. पु.	बिभर्तु	बिभृताम्	बिभ्रतु	बिभृयात्	बिभृयाताम्	बिभृयुः

* [illegible] (परस्मैपदम्) [illegible] similarly con[illegible]

आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. चिनवै	चिनवावहै	चिनवामहै	चिन्वीय	चिन्वीवहि	चिन्वीमहि
द्वि. पु. चिनुष्व	चिन्वाथाम्	चिनुध्वम्	चिन्वीथाः	चिन्वीयाथाम्	चिन्वीध्वम्
तृ. पु. चिनुताम्	चिन्वाताम्	चिन्वताम्	चिन्वीत	चिन्वीयाताम्	चिन्वीरन्

† शक्—to be able—(परस्मैपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. शक्नोमि	शक्नुवः	शक्नुमः	अशक्नवम्	अशक्नुव	अशक्नुम
द्वि. पु. शक्नोषि	शक्नुथः	शक्नुथ	अशक्नोः	अशक्नुतम्	अशक्नुत
तृ. पु. शक्नोति	शक्नुतः	शक्नुवन्ति	अशक्नोत्	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
आज्ञार्थ.			विध्यर्थः		
प्र. पु. शक्नवानि	शक्नवाव	शक्नवाम	शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुयाम
द्वि. पु. शक्नुहि	शक्नुतम्	शक्नुत	शक्नुया	शक्नुयातम्	शक्नुयात
तृ. पु. शक्नोतु	शक्नुताम्	शक्नुवन्तु	अक्नुयात्	शक्नुयाताम्	शक्नुयु·

अश्—to pervade—(आत्मनेपदम्)

वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु. अश्नुवे	अश्नुवहे	अश्नुमहे	आश्नुवि	आश्नुवहि	आश्नुमहि
द्वि. पु. अश्नुषे	अश्नुवाथे	अश्नुध्वे	आश्नुथाः	आश्नुवाथाम्	आश्नुध्वम्
तृ. पु. अश्नुते	अश्नुवाते	अश्नुवते	आश्नुत	आश्नुवाताम्	आश्नुवत
आज्ञार्थ·			विध्यर्थः		
प्र. पु. अश्नवै	अश्नवावहै	अश्नवामहै	अश्नुवीय	अश्नुवीवहि	अश्नुवीमहि
द्वि. पु. अश्नुष्व	अश्नुवाथाम्	अश्नुध्वम्	अश्नुवीथाः	अश्नुवीयाथाम्	अश्नुवीध्वम्
तृ. पु. अश्नुताम्	अश्नुवाताम्	अश्नुवताम्	अश्नुवीत	अश्नुवीयाताम्	अश्नुवीरन्

† Similarly are conjugated आप् to obtain साध् to accomplish & धृष् to dare.

सप्तमो गणः (रुधादिः)

१ छिद्*—to cut—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	छिनद्मि	छिन्द्वः	छिन्द्मः	अच्छिनदम्	अच्छिन्द्व	अच्छिन्द्म
द्वि. पु.	छिनत्सि	छिन्त्थः	छिन्त्थ	अच्छिनः / अच्छिनद्	अच्छिन्तम्	अच्छिन्त
तृ. पु.	छिनत्ति	छिन्तः	छिन्दन्ति	अच्छिनद्	अच्छिन्ताम्	अच्छिन्दन्

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	छिनदानि	छिनदाव	छिनदाम	छिन्द्याम्	छिन्द्याव	छिन्द्याम
द्वि. पु.	छिन्द्धि	छिन्तम्	छिन्त	छिन्द्याः	छिन्द्यातम्	छिन्द्यात
तृ. पु.	छिनत्तु	छिन्ताम्	छिन्दन्तु	छिन्द्यात्	छिन्द्याताम्	छिन्द्युः

छिद्—to cut—(आत्मनेपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	छिन्दे	छिन्द्वहे	छिन्द्महे	अच्छिन्दि	अच्छिन्द्वहि	अच्छिन्द्महि
द्वि. पु.	छिन्त्से	छिन्दाथे	छिन्द्ध्वे	अच्छिन्थाः	अच्छिन्दाथाम्	अच्छिन्द्ध्वम्
तृ. पु.	छिन्त्ते	छिन्दाते	छिन्दते	अच्छिन्त्त	अच्छिन्दाताम्	अच्छिन्दत

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	छिनदै	छिनदावहै	छिनदामहै	छिन्दीय	छिन्दीवहि	छिन्दीमहि
द्वि. पु.	छिन्त्स्व	छिन्दाथाम्	छिन्द्ध्वम्	छिन्दीथाः	छिन्दीयाथाम्	छिन्दीध्वम्
तृ. पु.	छिन्त्ताम्	छिन्दाताम्	छिन्दताम्	छिन्दीत	छिन्दीयाताम्	छिन्दीरन्

* [illegible] भिद्, क्षुद्, विद्, [illegible], [illegible] रिच्, युज्, [illegible] रिच्.

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	करवै	करवावहै	करवामहै	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि
द्वि. पु.	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्	कुर्वीथाः	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्
तृ. पु.	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्

तन्—to spread—(परस्मैपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	तनोमि	तनुवः / तन्वः	तनुमः / तन्मः	अतनवम्	अतनुव / अतन्व	अतनुम / अतन्म
द्वि. पु.	तनोषि	तनुथः	तनुथ	अतनोः	अतनुतम्	अतनुत
तृ. पु.	तनोति	तनुतः	तन्वन्ति	अतनोत्	अतनुताम्	अतन्वन्

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	तनवानि	तनवाव	तनवाम	तनुयाम्	तनुयाव	तनुयाम
द्वि. पु.	तनु	तनुतम्	तनुत	तनुयाः	तनुयातम्	तनुयात
तृ. पु.	तनोतु	तनुताम्	तन्वन्तु	तनुयात्	तनुयाताम्	तनुयुः

तन्—to spread—(आत्मनेपदम्)

	वर्तमानकालः			भूतकालः		
प्र. पु.	तन्वे	तनुवहे / तन्वहे	तनुमहे / तन्महे	अतन्वि	अतनुवहि / अतन्वहि	अतनुमहि / अतन्महि
द्वि. पु.	तनुषे	तन्वाथे	तनुध्वे	अतनुथाः	अतन्वाथाम्	अतनुध्वम्
तृ. पु.	तनुते	तन्वाते	तन्वते	अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत

	आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु.	तनवै	तनवावहै	तनवामहै	तन्वीय	तन्वीवहि	तन्वीमहि
द्वि. पु.	तनुष्व	तन्वाथाम्	तनुध्वम्	तन्वीथाः	तन्वीयाथाम्	तन्वीध्वम्
तृ. पु.	तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्	तन्वीत	तन्वीयाताम्	तन्वीरन्

---

† Similarly are conjugated सन् to beg, क्षण् and क्षिण् wound.

आज्ञार्थः | | | विध्यर्थः | |
--- | --- | --- | --- | --- | ---
प्र. पु. जानानि | जानाव | जानाम | जानीयाम् | जानीयाव | जानीयाम
द्वि. पु. जानीहि | जानीतम् | जानीत | जानीयाः | जानीयातम् | जानीयात
तृ. पु. जानातु | जानीताम् | जानन्तु | जानीयात् | जानीयाताम् | जानीयुः

ज्ञा (ना)—to know—, आत्मनेपदम् ।

वर्तमानकाल			भूतकाल		
प्र. पु. जाने	जानीवहे	जानीमहे	अजानि	अजानीवहि	अजानीमहि
द्वि. पु. जानीषे	जानाथे	जानीध्वे	अजानीथाः	अजानाथाम्	अजानीध्वम्
तृ. पु. जानीते	जानाते	जानते	अजानीत	अजानाताम्	अजानत
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. जानै	जानावहै	जानामहै	जानीय	जानीवहि	जानीमहि
द्वि. पु. जानीष्व	जानाथाम्	जानीध्वम्	जानीथाः	जानीयाथाम्	जानीध्वम्
तृ. पु. जानीताम्	जानाताम्	जानताम्	जानीत	जानीयाताम्	जानीरन्

पू—to purify—, परस्मैपदम् ।

वर्तमानकाल			भूतकाल		
प्र. पु. पुनामि	पुनीवः	पुनीमः	अपुनाम्	अपुनीव	अपुनीम
द्वि. पु. पुनासि	पुनीथः	पुनीथ	अपुनाः	अपुनीतम्	अपुनीत
तृ. पु. पुनाति	पुनीतः	पुनन्ति	अपुनात्	अपुनीताम्	अपुनन्
आज्ञार्थः			विध्यर्थः		
प्र. पु. पुनानि	पुनाव	पुनाम	पुनीयाम्	पुनीयाव	पुनीयाम
द्वि. पु. पुनीहि	पुनीतम्	पुनीत	पुनीयाः	पुनीयातम्	पुनीयात
तृ. पु. पुनातु	पुनीताम्	पुनन्तु	पुनीयात्	पुनीयाताम्	पुनीयुः

भविष्यत्कालः

	प्रथमभविष्यः (लुट्)			द्वितीयभविष्यः (लृट्)		
	† भू—to be—(परस्मैपदम्)					
प्र. पु.	भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः
द्वि. पु.	भवितासि	भवितास्थः	भवितास्थ	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
तृ. पु.	भविता	भवितारौ	भवितारः	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति

डी—to fly—(आत्मनेपदम्)

प्र. पु.	डयिताहे	डयितास्वहे	डयितास्महे	डयिष्ये	डयिष्यावहे	डयिष्यामहे
द्वि. पु.	डयितासे	डयितासाथे	डयिताध्वे	डयिष्यसे	डयिष्येथे	डयिष्यध्वे
तृ. पु.	डयिता	डयितारौ	डयितारः	डयिष्यते	डयिष्येते	डयिष्यन्ते

मुद्—to delight—(आत्मनेपदम्)

प्र. पु.	मोदिताहे	मोदितास्वहे	मोदितास्महे	मोदिष्ये	मोदिष्यावहे	मोदिष्यामहे
द्वि. पु.	मोदितासे	मोदितासाथे	मोदिताध्वे	मोदिष्यसे	मोदिष्येथे	मोदिष्यध्वे
तृ. पु.	मोदिता	मोदितारौ	मोदितारः	मोदिष्यते	मोदिष्येते	मोदिष्यन्ते

रक्ष्—to protect—(परस्मैपदम्)

प्र. पु.	रक्षितास्मि	रक्षितास्वः	रक्षितास्मः	रक्षिष्यामि	रक्षिष्यावः	रक्षिष्यामः
द्वि. पु.	रक्षितासि	रक्षितास्थः	रक्षितास्थ	रक्षिष्यसि	रक्षिष्यथः	रक्षिष्यथ
तृ. पु.	रक्षिता	रक्षितारौ	रक्षितारः	रक्षिष्यति	रक्षिष्यतः	[illegible]

† १. [illegible] ।

२. [illegible] । [illegible] ।

सङ्केतार्थः (लृङ्)

(लभ्—आत्मनेपदम्)			(पच्—परस्मैपदम्)		
प्र पु अलप्स्ये	अलप्स्यावहि	अलप्स्यामहि	अपक्ष्यम्	अपक्ष्याव	अपक्ष्याम
द्वि.पु. अलप्स्यथाः	अलप्स्येथाम्	अलप्स्यध्वम्	अपक्ष्यः	अपक्ष्यतम्	अपक्ष्यत
तृ पु अलप्स्यत	अलप्स्येताम्	अलप्स्यन्त	अपक्ष्यत्	अपक्ष्यताम्	अपक्ष्यन्

(यत्—आ. प.)			(पत्—प. प.)		
प्र. पु. अयतिष्ये	अयतिष्यावहि	अयतिष्यामहि	अपतिष्यम्	अपतिष्याव	अपतिष्याम
द्वि.पु अयतिष्यथाः	अयतिष्येथाम्	अयतिष्यध्वम्	अपतिष्यः	अपतिष्यतम्	अपतिष्यत
तृ. पु. अयतिष्यत	अयतिष्येताम्	अयतिष्यन्त	अपतिष्यत्	अपतिष्यताम्	अपतिष्यन्

(शी—to sleep आ. प.)			(नु—to praise प. प.)		
प्र पु. अशयिष्ये	अशयिष्यावहि	अशयिष्यामहि	अनविष्यम्	अनविष्याव	अनविष्याम
द्वि.पु. अशयिष्यथाः	अशयिष्येथाम्	अशयिष्यध्वम्	अनविष्यः	अनविष्यतम्	अनविष्यत
तृ. पु. अशयिष्यत	अशयिष्येताम्	अशयिष्यन्त	अनविष्यत्	अनविष्यताम्	अनविष्यन्

[भू + तास्मि = भव् + इ + तास्मि = भवितास्मि ।
दुह् + स्यामि = दोह् + स्यामि = धोघ् + स्यामि = धोक् + स्यामि = धोक्ष्यामि ।
सह् + ताहे = सढ् + ताहे = सढ् + धाहे = सढ् + ढाहे = साढाहे = सोढाहे ।
अ + शी + स्ये = अ + शय् + इ + स्ये = अशयिष्ये । तद्वत् अनविष्यम्]

---

*[कर्मन्–action–नपुं.]

प्र.	कर्म	कर्मणी	कर्माणि
द्वि.	कर्म	कर्मणी	कर्माणि
तृ.	कर्मणा	कर्मभ्याम्	कर्मभिः
च.	कर्मणे	कर्मभ्याम्	कर्मभ्यः
पं.	कर्मणः	कर्मभ्याम्	कर्मभ्यः
ष.	कर्मणः	कर्मणोः	कर्मणाम्
स.	कर्मणि	कर्मणोः	कर्मसु
सं.	कर्म-कर्मन्	कर्मणी	कर्माणि

[करिन्–an elephant–पुं.]

करी	करिणौ	करिणः
करिणम्	करिणौ	करिणः
करिणा	करिभ्याम्	करिभिः
करिणे	करिभ्याम्	करिभ्यः
करिणः	करिभ्याम्	करिभ्यः
करिणः	करिणोः	करिणाम्
करिणि	करिणोः	करिषु
करिन्	करिणौ	करिणः

[चन्द्रमस्–the moon–पुं.]

प्र.	चन्द्रमाः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
द्वि.	चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
तृ.	चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः
च.	चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः
पं.	चन्द्रमसः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः
ष.	चन्द्रमसः	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्
स.	चन्द्रमसि	चन्द्रमसोः	चन्द्रमस्सु
सं.	चन्द्रमः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः

† [विद्वस्–learned–पुं.]

विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
विद्वन्	विद्वांसौ	विद्वांसः

[मनस्–the mind–नपुं–प्र. & द्वि–मनः–मनसी–मनांसि। इतराणि रूपाणि 'चन्द्रमस्' वत्

---

* Neuter nouns with a conjunct consonant before the final अन् are declined like कर्मन् and those without it like नामन्

† Adjectives ending in वस् are declined like विद्वस् in masculine.

(श्वन्-पुं. the dog)

प्र.	श्वा	श्वानौ	श्वानः
द्वि.	श्वानम्	श्वानौ	शुनः
तृ.	शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः
च.	शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
पं.	शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
ष.	शुनः	शुनोः	शुनाम्
स.	शुनि	शुनोः	श्वसु
सं.	श्वन्	श्वानौ	श्वानः

(युवन्-पु. the youth)

प्र.	युवा	युवानौ	युवानः
द्वि.	युवानम्	युवानौ	यूनः
तृ.	यूना	युवभ्याम्	युवभिः
च.	यूने	युवभ्याम्	युवभ्यः
पं.	यूनः	युवभ्याम्	युवभ्यः
ष.	यूनः	यूनोः	यूनाम्
स.	यूनि	यूनोः	युवसु
सं.	युवन्	युवानौ	युवानः

(पथिन्-पुं the road)

प्र.	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
द्वि.	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
तृ.	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
च.	पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
पं.	पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
ष.	पथः	पथोः	पथाम्
स.	पथि	पथोः	पथिषु
सं.	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः

(मघवन्-पु. Indra)

प्र.	मघवा	मघवानौ	मघवानः
द्वि.	मघवानम्	मघवानौ	मघोनः
तृ.	मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः
च.	मघोने	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
पं.	मघोनः	मघवभ्याम्	मघवभ्यः
ष.	मघोनः	मघोनोः	मघोनाम्
स.	मघोनि	मघोनोः	मघवसु
सं.	मघवन्	मघवानौ	मघवानः

(अहन्-न. the day)

प्र.	अहः	अह्नी-अहनी	अहानि
द्वि.	अहः	अह्नी-अहनी	अहानि
तृ.	अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
च.	अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
पं.	अह्नः	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
ष.	अह्नः	अह्नोः	अह्नाम्
स.	अह्नि-अहनि	अह्नोः	अहःसु
सं.	अहः	अह्नी-अहनी	अहानि

(अर्वन्-पुं the horse)

प्र.	अर्वा	अर्वन्तौ	अर्वन्तः
द्वि.	अर्वन्तम्	अर्वन्तौ	अर्वतः
तृ.	अर्वता	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भिः
च.	अर्वते	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भ्यः
पं.	अर्वतः	अर्वद्भ्याम्	अर्वद्भ्यः
ष.	अर्वतः	अर्वतोः	अर्वताम्
स.	अर्वति	अर्वतोः	अर्वत्सु
सं.	अर्वन्	अर्वन्तौ	अर्वन्तः

(पपी—पुं. the Sun) [ययी—पु. the road—पपीवत्]

प्र.	पपीः	पप्यौ	पप्यः
द्वि	पपीम्	पप्यौ	पपीन्
तृ	पप्या	पपीभ्याम्	पपीभिः
च	पप्ये	पपीभ्याम्	पपीभ्यः
पं	पप्यः	पपीभ्याम्	पपीभ्यः
ष	पप्यः	पप्योः	पप्याम्
स.	पपि	पप्योः	पपीषु
सं.	पपीः	पप्यौ	पप्यः

(क्रोष्टु—पुं the Jackal)

प्र.	क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः
द्वि	क्रोष्टारम्	क्रोष्टारौ	क्रोष्टून्
तृ	क्रोष्ट्रा-क्रोष्टुना	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभिः
च	क्रोष्ट्रे-क्रोष्टवे	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः
पं	क्रोष्टुः-क्रोष्टोः	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः
ष	क्रोष्टुः-क्रोष्टोः	क्रोष्ट्रोः-क्रोष्ट्वोः	क्रोष्टूनाम्
स.	क्रोष्टरि-क्रोष्टौ	क्रोष्ट्रोः-क्रोष्ट्वोः	क्रोष्टुषु
सं.	क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः

(प्राच्—पु. the eastern)

प्र.	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः
द्वि.	प्राञ्चम्	प्राञ्चौ	प्राचः
तृ.	प्राचा	प्राग्भ्याम्	प्राग्भिः
च	प्राचे	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः
पं	प्राचः	प्राग्भ्याम्	प्राग्भ्यः
ष.	प्राचः	प्राचोः	प्राचाम्
स	प्राचि	प्राचोः	प्राक्षु
सं	प्राङ्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः

(प्रत्यच्—पु the western)

प्र.	प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
द्वि.	प्रत्यञ्चम्	प्रत्यञ्चौ	प्रतीचः
तृ.	प्रतीचा	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भिः
च	प्रतीचे	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भ्यः
पं	प्रतीचः	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भ्यः
ष.	प्रतीचः	प्रतीचोः	प्रतीचाम्
स	प्रतीचि	प्रतीचोः	प्रत्यक्षु
सं	प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः

(उदच्—पुं. the northern)

प्र	उदङ्	उदञ्चौ	उदञ्चः
द्वि.	उदञ्चम्	उदञ्चौ	उदीचः
तृ	उदीचा	उदग्भ्याम्	उदग्भिः
च	उदीचे	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः
पं	उदीचः	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः
ष	उदीचः	उदीचोः	उदीचाम्
स	उदीचि	उदीचोः	उदक्षु
सं.	उदङ्	उदञ्चौ	उदञ्चः

(अवाच्—पु the southern)

प्र	अवाङ्	अवाञ्चौ	अवाञ्चः
द्वि.	अवाञ्चम्	अवाञ्चौ	अवाचः
तृ	अवाचा	अवाग्भ्याम्	अवाग्भिः
च	अवाचे	अवाग्भ्याम्	अवाग्भ्यः
पं	अवाचः	अवाग्भ्याम्	अवाग्भ्यः
ष	अवाचः	अवाचोः	अवाचाम्
स	अवाचि	अवाचोः	अवाक्षु
सं.	अवाङ्	अवाञ्चौ	[illegible]

उपकरणम् (न.) साधनम् ।
उपेत (वि.) युत । सहित ।
उपलः (पु.) a stone
उपान्तः (पु.) border (सीमा)
उरगः (पु.) सर्पः ।
उरस् (न.) chest
ऊर्मी (स्त्री.) तरङ्गः ।
उर्वी (स्त्री.) पृथ्वी ।
ऊरुः (पु.) a thigh
एकदा (अ.) at once; at one time
एकैक (वि.) each
ओघः (पु.) प्रवाहः ।
ओदनः (पु.) boiled rice
कङ्कणम् (न.) a ring, bracelet
कच्छपः (पु.) कूर्मः । (कछुवा)
कटु (वि.) harsh, bitter
कण्टकित (वि.) full of thorns
कन्दरम् (न.) गुहा ।
कन्दर्पः (पु.) मदनः ।
कपटम् (न.) fraud
कपट (वि.) false
कपोतः (पु.) a pigeon (कबूतर)
कम् (१० आ. कामयते) to desire; to love
कम्प् (१ आ.) to tremble; to shake
कम्बलः (पु.) a blanket
कराल (वि.) तीक्ष्ण ।
कर्हिचित् (अ.) कदाचित् ।
कलुषित (वि.) [illegible]e dirty
[illegible] ।
(धान्)
[illegible])

कार्यक्षम (वि.) able; strong
कालकूटम् (न.) विषम् ।
कासार—पुं a lake; a pond
किङ्करः (पु.) सेवकः ।
कियत् (स.) how much; how many
कीलः (पु.) a wedge (फाचर)
कुञ्ज—पुं a place full of shrubs; a thicket
कुञ्जरः (पु.) गजः ।
कुटिलत्वम् (न.) crookedness
कुठारः (पु.) an axe
कुतूहलम् (न.) curiosity
कुम्भः (पु.) a jar; forehead of an elephant
कुरङ्गः (पु.) मृगः ।
कुशः (पु.) holy grass
कूटम् (न.) शिखरम् ।
कूर्मः (पु.) कच्छपः । (कछुवा)
कूलम् (न.) तीरम् । तटम् ।
कृ (५ कृणोति-कृणुते) to injure
— (८ करोति-कुरुते) to do; to make
—अङ्गी to accept; undertake
—अति to surpass
—अनु to imitate
—अधि to authorise
—अप to hurt
—अपा to drive away
—अलं to adorn
—आविस् to show forth
—उप to oblige
—तिरस् to despise
—दुष् to act wrongly

अस् (२प. अस्ति) to be , to exist
—(४प. अस्यति) to throw
—अभि to practise, to study
—निस् to drive off
—परि to spread
—वि to toss about
—संनि to lay down
अहमहमिका (स्त्री.) competition (चढाओढ)
अहिः (पु.) सर्पः ।
आखुः (पु.) मूषकः ।
आगारम् (न.) a house , a store
आघातः (पु.) a blow
आत्मजः (पु.) पुत्र ।
आदिः (पु.) beginning
आप् (५प. आप्नोति) to get
—अव to obtain
—प्र to acquire ; to reach
—सम् to finish
आपद् (स्त्री.) सङ्कटम् ।
आपन्न (वि.) प्राप्त arrived
आप्त (पु.) a relative
आयुधम् (न.) शस्त्रम् ।
आरातिः (पु.) शत्रुः ।
आर्त (वि.) पीडित ।
आलिञ्जरः (पु.) घटः ।
आलेख्यम् (न.) चित्रम् ।
आविल (वि.) muddy; dirty
आविलयति makes dirty
आशयः (पु.) an abode, a store
आशु (अ.) सत्वरम् । शीघ्रम् ।
आश्मिकः (पु.) a stone-cutter
आश्रयः (वि.) shelter
आश्रित्य (अ.) resorting to
आसन्न (वि.) adjacent, approaching
आहारः (पु.) भोजनम् ।
इ (२प. एति) to go
—अधि (आ. अधीते) to study
—अनु to follow
—अप to go away
—अभि to draw near
—अव to know
—उद् to rise
—परि to go round, to encirle
—प्र to depart
इष् (६ प. इच्छति) to see
—अनु to search for
—प्र. (causal) to send
ईक्ष् (१ आ. ईक्षते) to see
—निस् or वि to observe
—परि to examine
—सम् or अप to await
ईर् (२ आ. ईर्ते) to move
—(causal) to send—उद् to utter
प्र to lead—सम् to move; to blow
ईशः (पु.) प्रभुः ।
ईषत् (अ.) a little
उटजः—जं a hut
उत्कट (वि.) full, powerful
उत्तान (वि.) shallow
उत्पलम् (न.) कमलम् ।
उत्सवः (पु.) a ceremony
उदासीन (वि.) indifferent
उद्देशः (पु.) an object; a place
उद्विग्न (वि.) खिन्न ।

उपकरणम् (न.) साधनम् ।
उपरत (वि.) मृत । गतासु ।
उपल (पु.) a stone
उपान्त (पु.) border (सीमा)
उरग (पु) सर्पः ।
उरस् (न.) chest
ऊर्मि (स्त्री.) तरङ्गः ।
उर्वी (स्त्री.) पृथ्वी ।
ऊरु (पु.) a thigh
एकपदे (अ.) at once; at one time
एकैक (स.) each
ओघः (पु.) प्रवाहः ।
ओदनः (पु.) boiled rice
कङ्कणम् (न.) a ring, bracelet
कच्छपः (पु.) कूर्मः । (कासव)
कटु (वि.) harsh, bitter
कण्टकित (वि.) full of thorns
कन्दरम् (न.) गुहा ।
कन्दर्पः (पु.) मदनः ।
कपटम् (न.) fraud
कपट (वि.) false
कपोतः (पु.) a pigeon (कबुतर)
कम् (१० आ. कामयते) to desire; to love
कम्प् (१ आ.) to tremble; to shake
कम्बलः (पु.) a blanket
कराल (वि.) तीक्ष्ण ।
कर्हिचित् (अ.) कदाचित् ।
कलुषित (वि.) made dirty
कलेवरम् (न.) शरीरम् ।
कवलः (पु.) a morsel (घास)
कशा (स्त्री.) a whip (प्रतोदः)
काञ्चनम् (न.) सुवर्णम् ।
कारागारम् (न.) prison
कार्यक्षम (वि.) able; strong
कालकूटम् (न.) विषम् ।
कासारः—रं a lake; a pond
किङ्करः (पु.) सेवकः ।
कियत् (स.) how much; how many
कीलः (पु.) a wedge (पाचर)
कुञ्ज—ञ्जं a place full of shrubs; a thicket
कुञ्जरः (पु.) गजः ।
कुटिलत्वम् (न.) crookedness
कुठारः (पु.) an axe
कुतूहलम् (न.) curiosity
कुम्भः (पु.) a jar; forehead of an elephant
कुरङ्गः (पु.) मृगः ।
कुशः (पु) holy grass
कूटम् (न.) शिखरम् ।
कूर्मः (पु.) कच्छपः । (कासव)
कूलम् (न.) तीरम् । तटम् ।
कृ (५ कृणोति-कृणुते) to injure
—(८ करोति-कुरुते) to do; to make
—अङ्गी to accept; undertake
—अति to surpass
—अनु to imitate
—अधि to authorise
—अप to hurt
—अपा to drive away
—अलं to adorn
—आविस् to show forth
—उप to oblige
—तिरस् to despise
—दुस् to act wrongly

—नमस् to salute
—निरा to refute
—प्रति to oppose
—वि to change
—विप्र to tease
—संस् to adorn ; to purify
कृतघ्न (वि.) false ; ungrateful
कृतज्ञ (वि.) grateful
कृतिन् (वि.) धन्य ।
कृष् (६ कृषति-ते) to plough
—(१ कर्षति) to draw , to plough
—आ to snatch , to pull
कॄ (६ प किरति) to spread
—वि to scatter
—उद् to dig , carve out
कोटर —रं—a hollow
कोटि —टी (स्त्री.) अग्रम् ।
कोविद् (वि.) चतुर । प्रवीण ।
कौटिल्यम् (न.) कपटम् ।
क्रकच (पु.) a saw (करवत)
क्रम् (१ क्रामति, क्रमते; ४ क्राम्यति) to go ; to cross
—निस् to go out
—आ to approach , catch
—परि to move about
—वि to conquer
क्रोष्टु (पु.) शृगालः । जम्बूकः ।
क्रौञ्च (पु.) a heron
क्लान्त (वि.) tired , pained
क्षि (१ क्षयति) to decay
—(५-९-क्षिणोति-क्षिणाति) to destroy
—[causal] क्षपयति to pass off , to destory
क्षितीश (पु.) भूपाल । नृपः ।
क्षिप्रम् (अ.) शीघ्रम् । सत्वरम् ।
क्षीरम् (न.) दुग्धम् । पयस् ।
क्षुभ् (४ क्षुभ्यति) to be rough, to get angry
क्षेत्रम् (न.) a field , a holy place
क्षेमेण (अ.) safely
क्षोणी (स्त्री.) पृथ्वी ।
क्षोणीभुक् (पु.) नृपः । भूपालः ।
खण्ड् (१० खण्डयति-ते) to break , to cut
खर (वि.) तीव्र ।
गण् (१० गणयति-ते) to count , to regard
—अव to disregard
गतासु (वि.) मृत ।
गद् (१ गदति) to speak
—नि to declare
गभीर (वि.) deep (अगाध)
गम् (१ प. गच्छति) to go; to walk
—अति to pass away
—अधि to get; to obtain
—अनु to follow
—अप to go aside
—अभि to approach
—अभ्युद्, प्रत्युद् } to go forth to meet
—अव to learn, to know
—आ to come
—उद् to rise, to jump up
—निस् to go out
—प्रत्या, परा } to return
—सम् (आ.) to meet

[illegible] (वि) firm; deep
गुञ्ज् (१ गुञ्जति) to sound, to hum
गुञ्जा (स्त्री.) a red seed
गुरुत्वम् (न) weight
गॄ (६ गिरति-गिलति) to swallow
—(९ गृणाति) to utter
—उद् to eject, to declare
गो (स्त्री.) धेनुः। (पु) बलीवर्दः।
गेन्दु (पु) कन्दुकः।
ग्रसनम् (न) swallowing
ग्रह (पु.) नक्रः।
घनीभूत (वि) become solid, coagulated
घर्माकुल (वि.) full of sweat
घातशील (वि) हिंस्र।
घूर्ण् (१ घूर्णते-६ घूर्णति) to roll, to move round
घोर (वि) भीषण।
घुष् (१ [illegible]) to [illegible]
—व्या to explain
—सम् to call
[illegible] (न) [illegible]
[illegible] (पु) [illegible]
[illegible] (पु) [illegible]
[illegible]
[illegible] (वि) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

च्यूत —चूत—आम्र।
छदनम् (न.) covering; a wing
छिद् (७ छिनत्ति-छिन्ते) to cut, to break
जघन्य (वि.) last, worst
जननी (स्त्री.) माता।
जनपद— a country प्रदेशः।
जरठ (वि) वृद्ध। स्थविर।
जव (पु.) speed, वेग।
जाड्यम् (न) dullness
जि (१ जयति) to conquer [illegible]
—परा to defeat
—वि [illegible]
जिगीषु (पु) [illegible]
जुगुप्सित (वि) vile (निन्दित)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तनु (त्रि) thin small
तनु (स्त्री) शरीरम् ।
तन्त्रम् (न) rule
तरक्षु (पु) a hyena (तरस)
तरणि (पु.) सूर्य । रवि ।
तरणी (स्त्री.) नौका । पोत ।
तरु (पु.) वृक्षः ।
तापस (पु) यति । मुनि ।
तारस्वरेण loudly (उच्चै)
ताल (पु.) a plam tree, beating time
तितीर्षु (पु) wishing to cross, to fulfill
तिर्यक् (अ.) obliquely (तिरछे)
तुद् (६ तुदति) to tease; to hurt
—प्र. to strike, (caus.) to drive
तुरीय (वि) चतुर्थ ।
तुष (पु) chaff (टरफल)
तूणीर (पु.) a quiver (भाता)
तूर्णम् (अ.) शीघ्रम् । सत्वरम् ।
तॄ (१ तरति) to float; to swim
—अव to come down
—उद् to cross over
—प्र to pass, (causal) to deceive
—वि to give, to impart
तोत्रम् (न.) a goad (अङ्कुश)
तोयम् (न.) जलम् । उदकम् ।
तोयमुक् (पु) मेघः ।
त्रपा (स्त्री.) लज्जा ।
त्रस् (१ त्रसति—४ त्रस्यति) to fear
—सं to be afraid; (causal) to frighten
त्रस्त (वि.) भीत ।
त्रात (वि.) रक्षित ।
त्रिनेत्र (पु) शङ्करः ।
त्रै (१ त्रायते) to save
—परि to rescue
दधि (न) curds cheese
दर्दुर (पु) a frog (भेकः)
दशन (पु.) a tooth (दन्त)
दशान्तरम् (न.) condition
दा (१ यच्छति) to give
—(३ ददाति—दत्ते) to grant
—आ to take
—प्र to offer
—प्रति to exchange
—व्या to open
दाक्षिण्यम् (न.) politeness
दारा (पु. बहु व.) भार्या ।
दारुण (वि.) भीषण । उग्र ।
दिक्पाल (पु) protector (elephant) of a quarter
दिश् (स्त्री.) quarter; direction
दिश् (६ दिशति) to show
—उप to advise
—निस् to point out
दुर्गत (वि.) poor; distressed
दुर्गति. (स्त्री.) misery
दुर्निवार (वि.) difficult to remove
दुर्विपाक (पु.) a bad result
दुर्वृत्त (वि.) दुष्ट । दुराचार ।
दुष्कर (वि.) difficult
दुहितृ (स्त्री.) कन्या ।
दॄ (४ दीर्यति—९ दृणाति) to break
—(causal) to cut; to tear
—वि to destroy; to kill
दृश्यम् (न.) a sight
द्राक् (अ.) क्षिप्रम् । सत्वरम् ।

द्रु (१ द्रवति) to flow; to run away; to melt
—अभि to attack
द्रुतम् (न.) शीघ्रम्
द्रुम (पु.) वृक्षः ।
द्वयम् (न.) a pair; couple
द्विज (पु.) twice-born; bird; a Brahmin
द्विष् } (पु.) शत्रुः । अरिः ।
द्विषत् }
द्वीपम् (न.) an island (बेट)
धा (३ दधाति) to place
—अंतर् or तिरस् to disappear
—अप or पि to cover; to shut
—नि to put
—परि to wear, to put on
—सम् to join; to make peace
—समा to satisfy
—वि to do, to make
धी (स्त्री.) बुद्धि
धुरा (स्त्री.) a yoke (जोखड)
धू (१ धवति-६ धुवति-५ धूनोति-धुनोति-९ धुनाति-१० धूनयति-ते) to shake, to move
—उद् to blow off
—निस् to wash off
धृ (१ धरति-१० धारयति-ते) to hold, to bear, to owe (with dative)
—उद् to [illegible]
—निस् to decide
—सम् to [illegible]
धौत (वि.) washed, clean
ध्रुव (वि.) [illegible]

ध्वाङ्क्ष (पु.) वायसः । काकः ।
नगः (पु.) a mountain; a tree; a serpent
नद् (१ नदति) to sound
नन्द् (१ नन्दति) to be pleased
—(causal) to please
—अभि to congratulate
—आ to be glad.
नन्दनः (पु.) पुत्र ।
नभस् (न.) आकाश ।
नागः (पु.) an elephant; a cobra
नाविक a sailor
निकुञ्ज—म्—a bower; thicket
निगड (पु.) a chain (शृंखला)
निग्रहः (पु.) control
नितान्तम् (अ.) quite, exceedingly
निधनम् (न.) मृत्यु ।
निभृतम् (अ.) secretly
निम्न (वि.) low; deep (नीच
निम्नगा (स्त्री.) नदी ।
निमन्त्रक (पु.) a host; inviter
निरत (वि.) engaged in (व्यापृत)
निरागस (पु. निरपराधिन् ।
निरुद्ध (वि.) caught; fixed
निरोधनम् (न.) confinement (बन्धनम्)
निर्झर (पु.) a spring
निर्णीत (वि.) determined
निर्[illegible] (पु.) [illegible]
निर्[illegible] (न.) [illegible]
निर्बन्ध (पु.) persistence आग्रह
निर्[illegible] (वि.) [illegible]
निर्[illegible] [illegible]
निर्[illegible] (न.) [illegible]

निवृत्तिः (स्त्री.) satisfaction
निशित (वि.) तीक्ष्ण ।
नी (१ नयति–ते) to lead ; to carry
—अनु to conciliate
—अप to remove
—अभि to act
—उद् to raise
—निस् to settle
—परि to marry
—प्र to offer , to write
—वि to teach
नीपः (पु) a Kadamba tree
नृशंस (वि.) क्रूर । कठोर ।
नौकाशयः (पु.) a harbour (बदर)
पङ्कजम् (न.) कमलम् ।
पच् (१ पचति-ते) to cook
पञ्चाननः (पु.) सिंहः ।
पट् (१० पाटयति-ते) to tear, to cut
—उद् to tear out
पटु (वि.) प्रवीण ।
पत् (१ पतति) to fall , (caus) to throw
—अभि to attack
—अव to leap down
—आ approach , to befall
—उद् to jump up
—नि to fall down
—परा to arrive
—प्र to descend
—प्रणि to bow
—सं to meet together
पतत्रिन् (पु.) खगः । पक्षी ।
पताका (स्त्री.) a flag (ध्वजः)

पद् (४ पद्यते) to move ; to gain
—अभि to approch
—उद् to be produced , (causal) to produce
—प्र to reach
—व्या to die , (causal) to kill
—सं to be full , (causal) to acquire
पयस् (न) जलम् । दुग्धम् ।
परम् (वि.) excellent
परमार्थतः (अ.) really
पराङ्मुखीभूत (वि.) retreated
परिचरः (पु.) सेवकः । अनुगः ।
पर्कटीवृक्षः (पु) a cotton-fig tree
परितः (अ.) round about
परिपाटिः (स्त्री.) custom ; practice
परुष (वि.) कठोर ।
पर्याप्त (वि.) sufficient
पल्वलम् (न.) तडागः ।
पादपः (पु.) तरुः । द्रुमः ।
पायसम् (न.) milk , rice boiled in milk
पारावतः (पु.) कपोतः
पारितोषिकम् (न.) a reward
पार्ष्णिः (स्त्री.) a heel
पार्श्वः (पु.) a side
पावित (वि.) purified
पाशः (पु.) a net ; a tie (बन्धनम्)
पिपासा (स्त्री.) तृषा । तृष्णा ।
पीन / पीवर } (पु.) स्थूल ।
पुंस् (पु.) नरः ।
पू (९ पुनाति–पुनीते) to purify
पूर् (४ पूर्यते) to fill

—(१० पूरयति-ते) to fill; to satisfy
—आ to fill up
—प्र to enrich
पॄ (३ पिपर्ति-९ पृणाति) to fill; to please
—(causal-पूरयति) to satisfy
पोत (पु.) a young one, a boat
पोतवाह (पु) नाविक।
पौत्र (पु.) grand-son (नातु)
प्रकाशम् (अ.) loudly, openly
प्रकृति (स्त्री) nature, (plural) subjects
प्रतनु (वि) very thin
प्रतिज्ञा (स्त्री) a promise
प्रतिनिधिः (पु.) a representative
प्रतियातनम् (न) retaliation
प्रतीत (वि.) trusting (विश्वस्त)
प्रतीपम् (अ.) against current
प्रथित (वि.) प्रसिद्ध।
प्रपौत्र (पु.) great-grand-son (पणतु)
प्रभञ्जन (पु.) वायु।
प्रभाव (पु.) बलम्।
प्रभृति (अ.) ever since
प्रमदा (स्त्री.) a young woman
प्रयोजनम् (न.) use need
प्रवृत्ति (स्त्री.) information
प्रसादः (पु) favour
प्रस्तरः (पु) a rock
प्रस्ताव (पु) प्रारम्भः।
प्राकार (पु) a wall (तट)
प्रातिवेशिकः (पु) a neighbour
प्राधीतः (पु.) a holy Brahmin
प्रायस् (अ) mostly
प्रावीण्यम् (न) चातुर्यम्।
प्रासाद (पुं) a palace
प्री (९ प्रीणाति) to please
—(causal प्रीणयति)
प्रीत
प्रीण (वि.) pleased, satisfied
प्रेत्य (अ) having departed, after death
प्लवङ्गः (पु) कपिः। भेकः।
प्लवनम् (न.) jumping
प्लु (१ प्लवते) to swim, to float, to jump
—उद् to jump up
—(causal-प्लावयति) to water
फणा (स्त्री.) a hood
फणिन् (पु) a cobra (नाग)
फल् (१ फलति) to bear fruit
फुल्ल (वि) full-blown (प्रफुल्ल)
फेनः (पु) foam (फेन)
बक (पु) a crane
बटुः (पु) कुमारः।
बर्हः (पु) a peacock's tail
बर्हिन् (पु) मयूर।
बलाका
बलाहकः (पु.) a crane
बलाकिन् (अ.) full of cranes
बहुशः (अ.) often
बहुश्रुत (वि.) well read (पण्डित)
बाढम् (अ.) yes, really
बाध् (१ बाधते) to trouble
बाधा (स्त्री) पीडा।
बिडालः (पु.) मार्जारः।
बिन्दु (पु.) a drop

ब्रहत् (वि) large, great
ब्रू (२ ब्रवीति–ब्रूते) to speak
—अनु to repeat
भञ्ज् (७ भनक्ति) *to break , to tear*
भर्त्स् (१० भर्त्सयति) to threaten ; ' to reproach;–निस् to censure
भा (२ भाति) to shine
—आ to appear
—प्रवि to begin to shine
—प्रति to seem
भागधेयम् (न) share; fortune
भारः (पु.) a bundle
भीरु (वि) coward
भीषण (वि) उग्र ।
भुज् (७ भुनक्ति–भुङ्क्ते)to use ; to eat,—उप to enjoy
भुजङ्गः (पु.) सर्पः ।
भू (१ भवति) to become, to exist
—अनु to experience
—अभि to overcome
—आविस् to appear
—उद् to spring up
—तिरस् to disappear
—परा to defeat
—प्र to control, to rise
—सं to be born
भूतिः (स्त्री) wealth (धनम्)
भूयस्-सी (अ.) much; further
भृ (३ बिभर्ति) to fill; to support
भृत्यः } (पु.) a servant;
भृतकः } a labourer
भृशम् (अ) very much अतीव ।
भेकः (पु.) दर्दुरः ।
भेदः (पु.) disunion
भोग (पु.) eating, enjoyment, the hood (of a cobra)
भोगिन् (पु.) a cobra (नाग॰)
भौतिक (वि.) material, earthly
भ्रंश् (१ भ्रशते) to drop down
भ्रष्ट (वि) fallen (च्युत)
मञ्जु (वि अ.) मधुर । मधुरम् ।
मण्डूकः (पु.) भेकः ।
मत्सरः (पु.) jealousy
मदः (पु.) pride; rut (of the elephant)
मध्यम् (वि.) middle
मन् (४ मन्यते–८ मनुते) to think , to believe ; (causal) to honour
—अव-वि to disregard
—अनु—सं to agree ; to consent to
मन्त्र् (१० मन्त्रयते) to think , to consult
—आ to bid farewell to
—नि invite
मन्युः (पु.) क्रोधः । शोकः ।
मरीचिन् (पु.) सूर्यः ।
मरुत् (पु.) पवनः । वायुः ।
मर्मन् (न) vital part
मसृण (वि.) smooth
मस्ज् (६मज्जति) to plunge, to sink
—नि to be drowned
महानसः (पु.) a kitchen
महार्णवः (पु.) महासागर ।
मही (स्त्री.) पृथ्वी ।
महीपाल (पु.) भूपः । राजा ।

मारुत (पु.) वायुः । पवनः ।
मालिन्यम् (न) dirt; sin
मिथस् (अ) mutually; secretly
मिल् (६ मिलति) to meet; to join
मील् (१ मीलति) to close
—उद् to open
—नि to shut
मुक्ता (स्त्री.) a pearl
मुग्ध } (वि.) mad; fainted
मोहित }
मुष् (९ मुष्णाति) to steal; to carry off
मुह् (४ मुह्यति) to faint; to err; to be stupified
मूल् (१० मूलयति-ते) to plant
—उद् to root out
—निस् to destroy
मृग् (४ मृग्यति-१० मृगयते) to search
मृगया (स्त्री.) hunting
मृज् (२ मार्ष्टि—१० मार्जयति-ते) to wash off; to clean
—प्र, परि, सं to wipe away
मेलः (पु.) union; meeting
मेलनम् (न.) association
मेषः (पु.) a sheep
मोदः (पु.) हर्ष । आनन्दः ।
म्लान (वि.) pale, faded
यज् (१ यजति-ते) to sacrifice; to worship
यत् (१ यतते) to attempt
—प्र to strive hard
यतिः (पु.) तापसः । मुनि ।
यम् (१ यच्छति) to check
—(causal) to restrain
—उप to marry
—नि-सं to control
या (२ याति) to go;—आ to come
—अनु to fallow
—निस् to go out
याच् (१ याचते) to beg
याचना (स्त्री.) begging
यात्रिकः (पु.) प्रवासिन् ।
यानम् (न.) a vehicle (वाहन)
यावत् (अ.) while
युगम् (न.) a pair, an age
युग्मम् (न.) a pair
युध् (४ युध्यते) to fight
युवन् (पु.) a youth
यूथिका (स्त्री.) a herd (कळप)
योजनम् (न.) a distance of about 9 miles
रक्ष् (१ रक्षति) to protect
रक्षा (स्त्री.) protection
रङ्गः (पु.) a hall; an assembly
रच् (१० रचयति-ते) to build
रजस् (न.) dust
रज्जुः (स्त्री.) a rope
रट् (१ रटति) to shout
रथिक (पु.) a charioteer
रम् (१ रमते) to play, to rejoice
—आ. (प) to rest
—उप (उ.) to cease; to die
—वि (प.) to stop
रश्मिः (पु.) reins; a ray
राज् (राजति-ते) to shine
—वि to glitter
रिपुः (पु.) शत्रुः । अरातिः ।

रुच् (१ रोचते) to like (dative of the person who likes)
रुचिर (वि.) सुंदर । मनोहर ।
रुद् (२ रोदिति) to cry
रुध् (७ रुणद्धि—रुन्द्धे) to obstruct
—अव-नि to detain, to oppose
—अनु (४ आ) to obey
रुह् (१ रोहति) to grow
—अधि-आ to ascend
—अव to descend
—(caus. रोपयति) to plant, to raise
रूप् (१० उ) to form, to act
—नि to tell, to describe
—वि to deform
रेखारूपपत्रम् (न) a map
रोमाञ्चित (वि) horripilated
रोष: (पु) क्रोध: । मन्युः ।
लक्ष् (१० उ) to observe
लक्ष्मन् (न,) चिह्नम् ।
लङ्घनम् (न) passing over, an offence.
लप् (१ लपति) to speak
—प्र to talk wildly
—वि to weep
—सं to converse
ललना (स्त्री.) स्त्री । वनिता ।
ललित (वि) मधुर । मनोहर ।
लव: (पु) a drop, a little
लस् (१ लसति) to shine, to play
—उद् to open
—वि to sport, to embrace
लाज: (पु) wetted grain (लाह्या)
लिप्सा (स्त्री) इच्छा । स्पृहा ।
लिप्सते—इच्छति । स्पृहयति-ते ।
लिह् (२ उ) to lick, to sip
लीन (त्रि) absorbed, devoted
लीलया (अ) easily
लुट् (१ लोटति) to stir
—आ-निस् to agitate, to chur
लुभ् (लुभ्यति) to desire
लेपक: (पु) a mason (गवंडी)
लोकापवाद (पु) blame
वक्र (वि) bent, crooked
वच् (२ वक्ति) to speak वद् ।
वञ्चयति deceives
वञ्चकः (पु) a jackal ; deceitful
वत्सल (वि) affectionate
वद् (१ वदति) to tell, to say
—अनु to repeat
—अप to abuse
—वि to dispute
—सं to converse, to resembl
वनिता (स्त्री) स्त्री ।
वरः (पु) a boon, a husband.
वरवर्णिनी (स्त्री) an excellent woman
वराक (वि) helpless, poor
वर्ग: (पु) a group, a party
वर्त्मन् (न) मार्ग । रथ्या ।
वर्ष: (पु) shower
वर्षा (स्त्री बहु व) rainy season
वलयम् (न) कङ्कणम् ।
वल्गु (वि) lovely, precious
वस् (१ वसति) to dwell
—अधि-नि to reside
—उप to fast
—प्र to travel

—वि to live abroad (causal) to drive out
[illegible] (पु.) अग्नि ।
[illegible] (स्त्री.) वाणी ।
[illegible] (न.) affection (प्रेम)
[illegible] (पु.) काक ।
[illegible] (पु.) a turn
[illegible] (पु.) गज । करी ।
[illegible] (न.) जलम् । तोयम् ।
विक्रम (पु.) a stride, valour
विक्रान्त (वि.) शूर ।
विचित्र (वि.) strange, spotted
[illegible] (पु.) शाखा ।
[illegible] (पु.) वृक्ष ।
विडम्बित (वि.) vexed ridiculed
विद् (४ विद्यते) to exist
—(२ वेत्ति) to know
—[illegible] (आ.) recognise
—(६ विन्दति-ते) to get
—(च.) to tell
विद्ध (वि.) struck (हत)
विनोदः (पु.) amusement
विपरीत (वि.) contrary
विफल (वि.) fruitless
विभवः (पु.) धनम् । संपद् ।
विभ्रान्त (वि.) bewildered
विमल (वि.) शुद्ध । स्वच्छ ।
वियत् (न.) आकाशम् । [illegible] ।
विरह (पु.) separation (वियोग)
विरहित (वि.) separated from
विलक्ष (वि.) ashamed (लज्जित)
विवरम् (न.) a hole, a cave
विवादः (पु.) [illegible]
विश् (६ विशति) [illegible]
—उप to sit
—प्र to enter
—सं to rest to sleep
विशिष्ट (वि.) distinguished, great
विश्रब्धम् (अ.) confidently
विश्वासभूमि-trustworthy
विषण्ण (वि.) खिन्न ।
विषम (वि.) odd, rough, bad
विसंज्ञ (वि.) senseless
विस्तृत (वि.) broad
वृ (१ वरति—५ वृणोति—वृणुते—९ वृणाति—वृणीते) to choose, to ask for
—अपा to open
—आ to cover
—नि (causal) to prevent
—प्र-परि to surround
—सं to conceal
वृक (पु.) a wolf
वृत् (१ वर्तते) to be, to exist, to act
—अनु to follow
—नि-परा to return
—परि-वि to turn round
—प्र to move on
—(causal) [illegible]
वृथा (अ.) in vain
[illegible] (न.) [illegible]
[illegible] (स्त्री.) [illegible] ।
[illegible] (स्त्री.) a tool [illegible]
[illegible]
[illegible] (वि.) [illegible] ।
[illegible] (न.) [illegible]
[illegible] (स्त्री.) top [illegible]

व्यग्र } वि. निरत । तत्पर ।
व्यापृत }
व्यवहारः (वि.) conduct; action
व्यसनम् (न.) सङ्कटम् ।
व्यस्त (वि.) disunited (भिन्न)
व्याधः (पु.) a hunter
व्रज् (१ व्रजति) to go, to walk
व्रीडा (स्त्री.) लज्जा ।
शंस् (१ शंसति) to praise, to describe
—आ to desire
—प्र to praise
शठः (पु.) खलः ।
शप् (१—४ उ.) to curse; to call names
शपथः (पु.) an oath
शम् (४ शाम्यति) to be calm, to stop
—(causal शमयति) to pacify
—उप to cease
—नि to hear
शय्यागारम् (न.) a bedroom
: (पु.) बाणः ।
(न.) falsehood
(वि.) चित्रित ।
लः (पु.) व्याघ्रः ।
: (पु.) a silk-cotton tree
: }
: } (पु.) अर्भकः ।
शास् (२ शास्ति) to rule; to teach
—अनु to advise
—आ to wish, to bless
—प्र to order
शिखिन् (पु.) मयूरः ।
शिल्पकला (स्त्री.) architecture
शिशुः (पु.) अपत्यम् ।
शिष्टाचारः (पु.) polite ways
शुचीकृत (वि.) purified
शुष्क (वि.) dry, sapless
शूल (पु.) a spear (भाला)
शृङ्गम् (न.) a horn, peak.
शैलः (पु.) गिरिः ।
शोचनीय (वि.) unfortunate
शोभन (वि.) good मङ्गल ।
श्रम् (४ श्राम्यति) to work, to toil
—वि to rest
श्रित (वि.) resorted to
श्रेयस् (वि.) better, superior
श्रोत्रम् (न.) कर्णः ।
श्वस् (अ.) to-morrow
श्वस् (२ श्वसिति) to breathe
—निः to sigh
—वि to trust to
—समा to take courage
षट्पदः (पु.) भ्रमर । भृङ्ग ।
सङ्करः (पु.) confusion
सङ्कुल (वि.) confused
सकाशम् (अ.) समीपम् ।
सखि (पु.) मित्रम् । वयस्यः ।
सङ्ग्रामः (पु.) युद्धम्
सङ्गः (पु.) union
सञ्ज्ञा (स्त्री.) sensation
सत्याचारः (पु.) good-natured
सत्त्वः—त्त्वं an animal
सद् (१ सीदति) to sit down
—उद् to fall, (causal) to destroy

—प्र to be pleased, (causal) to satisfy
सन्देह (पु.) संशय।
समपदम् (अ.) simultaneously
समय (पु.) occasion, agreement
समरभूमिः battlefield
समाहार (पु.) collection
समीचीन (वि.) nice (साधु)
समर्थनम् (न.) justification
संमुखम् (अ.) in front of
संहति (स्त्री.) union (संघ)
सम्पर्क (पु.) स्पर्शः।
संवत्सर (पु.) वर्षम्।
सयत्न (वि.) ready, willing
सरित् (स्त्री.) नदी।
सरोजम् (न.) कमलम्।
सरली (स्त्री.) a kind of tree
सवितृ (पु.) सूर्य। रवि।
सविकत्थनम् (अ.) boastingly
सव्याजम् (अ.) cunningly
सस्पृहम् (अ.) eagerly
सस्यम् (न.) a crop
सह् (१ सहते) to bear, to forgive
सहचर (पु.) a companion
सहिष्णु (वि.) patient
साङ्गम् (पु.) [illegible]
साक्षिन् (पु.) a witness
[illegible] (अ.) [illegible]
साध् (१० उ.) to accomplish
[illegible] (पु.) [illegible]
सान्त्व् (१० उ.) to pacify
सायक (पु.) शर।
सारमेय (पु.) कुक्कुर।
[illegible] (पु.) [illegible]।
सावधानम्, सावधानतया (अ.) carefully; attentively
सिच् (६ सिञ्चति) to sprinkle
—अभि to crown
सिंहान्तरम् (न.) another lion
सीमन्, सीमा (स्त्री.) boundary
सुवृत्त (वि.) good-natured
सुष्टु (अ.) well
सुहृद् (पु.) वयस्य। मित्रम्।
सू (२ सूते, ४ सूयते) to produce, to give birth to
सूचि (स्त्री.) a needle
सृ (१ सरति) to remove; (causal) (सारयति) to remove
—अनु to follow
—अप-निस् to go away
—प्र to spread
सृज् (६ सृजति) to produce
—उद् to pour out
—वि to leave
—सं to unite
सृणि (स्त्री.) अङ्कुश।
सेचनम् (न.) sprinkling
सेव् (१ सेवते) to serve, to resort to
सैकतम् (न.) a sand-bank
सोपानम् (न.) [illegible]
सौविद (पु.) [illegible]
[illegible] (पु.) [illegible]।
[illegible] (पु.) [illegible]
स्खलनम् (न.) stumbling ([illegible])
[illegible] (वि.) [illegible]
[illegible] (वि.) [illegible]

स्तोक (वि.) अल्प ।
स्था (१ तिष्ठति) to stand
—अधि to dwell
—अनु to do , to perform
—उद् to rise
—उप to approach
—प्र to depart
—सं to abide
स्थितप्रज्ञ (वि.) wise , contented
स्ना (२ स्नाति) to bathe
—(caus स्नापयति) to sprinkle
स्फट् (१० उ.) to dash , to stretch out
स्मृ (१ स्मरति) to remember
—अनु-सं to think of
—वि to forget
—स्रज् (स्त्री.) माला ।
स्रु (१ स्रवति) to flow
स्वद् (१ स्वदते–१० स्वादयते) to taste
स्वन (पु.) नादः । शब्द ।
स्वयंवरः (पु.) a marriage (विवाहः)
स्वर्णम् (न.) सुवर्णम् । काञ्चनम्
स्वर्धुनी (स्त्री.) the heavenly river
स्वस्ति (अ.) adieu , hail
स्वामिन् (पु.) प्रभुः ।
स्वैरम् (अ.) freely
हन् (२ हन्ति) to kill
—नि to destroy
हर्म्यम् (न.) प्रासादः । सौधः ।

हस् (१ हसति) to smile to blo
—उप to ridicule
—परि to jest
हस्तिपकः (पु.) a conductor (of an elephant)
हा (३ जहाति) to leave
हि (५ हिनोति) to throw
—प्र to send
हिम (न.) cold , snow
हु (३ जुहोति) to sacrifice
हृ (१ हरति) to take , to carry
—अनु to resemble
—अप to deprive
—आ to bring
—उद् to draw out , to raise
—उदा to relate
—परि to avoid
—प्र to strike
—वि to play
—व्यव to act
—व्या to speak , to offer
—सं to destroy
हृद् (न.) हृदयम् ।
हृष्ट (वि.) आनन्दित ।
हेमन् (न.) काञ्चनम् । सुवर्णम् ।
हेमन्तः (पु.) winter
हेलया (अ.) easily
ह्रदः (पु.) जलाशयः ।
ह्वे (१ ह्वयति) to call
—आ-समा to invite , (आ. प) challenge